

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZEETTUDOMÁNYI KAR
VALLÁSTUDOMÁNY TANSZÉK

**Zsidóságképek a 19. század végi
magyar katolikus és protestáns sajtóban**

SZAKDOLGOZAT

Szerző: **KEREKES LÁSZLÓ**
egyetemi hallgató
vallástudomány szak, vallástörténet szakirány

Konzulens: **Dr. MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS**
főiskolai tanár

SZEGED, 2008

TARTALOMJEGYZÉK

1.	MÓDSZERTANI BEVEZETŐ	1
1.1.	Források, alapsokaság és minta	1
1.2.	A kutatás, adatgyűjtés és feldolgozás módszere	1
1.3.	Az adatközlés módszere	2
1.4.	Nézőpontok, megközelítési lehetőségek	3
2.	A ZSIDÓSÁGKÉPET FORMÁLÓ TANULMÁNYOK ISMERTETÉSE	7
2.1.	A célkitűzések összehasonlítása	7
2.2.	A teológiai azonosságok és/vagy különbözőségek hangsúlyozása	9
2.3.	A zsidóság erkölcsi jellemvonásairól alkotott képek	23
2.4.	A <i>'Védekezzünk a zsidóság ellen'</i> jelmondat jegyében	36
2.5.	Liberálisok, szocialisták, szabadkőművesek	48
2.6.	A zsidóreceptióról	50
2.7.	Pethő doktor zsidóságképe	63
2.8.	Pozitív zsidóságképek	72
3.	ÖSSZEGZÉS	78
4.	MELLÉKLETEK	89
4.1.	Rövidítések jegyzéke	89
4.2.	Bibliográfia	90
4.2.1.	<i>Könyvek, tanulmánykötetek, könyvfejezetek</i>	90
4.2.2.	<i>Periodikák cikkeinek bibliográfiai leírása</i>	92
4.2.3.	<i>Elektronikus források</i>	99
4.3.	Névmagyarázatok	100

1. MÓDSZERTANI BEVEZETŐ

1.1. Források, alapsokaság és minta

A dolgozat címében meghatározott tárgyat most igyekszem tovább pontosítani. A 19. század végi magyar katolikus és protestáns sajtótermékek, vagyis az elsődleges forrásaim fogalma alatt azt az *alapsokaságot*, azokat az egyházi periodikákat értem, melyek az említett század utolsó két évtizedében láttak napvilágot. Azonban a vállalt feladat és az adott lehetőségek összhangja érdekében csupán a *Magyar Sion*¹ (a továbbiakban: M. S.) és a *Protestáns Szemle*² (a továbbiakban: P. Sz.) 1889-től 1898-ig megjelent – tíz-tíz évfolyam – számait választottam *mintaként*, vagyis teljes feldolgozásra.

A P. Sz. 1889-ben indult, tehát a benne lévő tanulmányok tárgyalását az első évfolyamától kezdem. A M. S. 1863-ban indult, és többszöri szerkesztő-váltással ('új folyamok'), ám mégis szinte folyamatosan jelent meg, ezért e folyóirat esetén az első számban leírt célkitűzéseket az összes új folyamának célkitűzéseivel egybevetve vizsgálom meg, majd a már említett tíz évfolyam számait dolgozom fel az előzetes terv (*módszer*) szerint.

1.2. A kutatás, adatgyűjtés és feldolgozás módszere

A *dolgozom fel* kifejezés alatt azt értem, hogy először a folyóiratokból – különös tekintettel a két megnevezett lapra, melynek minden idevágó cikkét feldolgoztam – a tárgyam szempontjából releváns cikkeket elolvastam, azokról egy-egy recenziót írtam.

A következő szakaszban az általam készített recenziókban igyekeztem olyan összefüggéseket keresni és találni, gondolatmeneteket lefektetni, melyek a címben megadott tárgy – a zsidóságkép – kifejtésében segítségemre lehetnek. Ekkor már a másodlagos források feldolgozását is megkezdtem. Ez alatt – a lexikonok és enciklopédikus művek mellett – a

---

¹ *Magyar Sion*: 1863 és 1904 között, Esztergomban kiadott, római katolikus egyháztörténeti és egyházirodalmi folyóirat. 1869 és 1887 között az új folyamának számai *Új M. S.* néven jelentek meg. 2007-ben, félévenként megjelenő periodikaként ismét újraindult a M. S.

² *Protestáns Szemle*: 1889 és 1944 között, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közlönyeként megjelent folyóirat. 1992-ben a Magyar Protestáns Közművelődési Egyesület negyedévenként megjelenő folyóirataként indították újra, az új folyam főszerkesztője Szegedy-Maszák Mihály.

dolgozatomban tárgyalt korszakot érintő társadalomtörténeti tanulmányokat, a korabeli cikkek későbbi (20–21. századi) esetleges visszhangjáról szóló írásokat, valamint a tanulmányok szerzőinek, a folyóiratok szerkesztőinek, főszerkesztőinek biográfiáit értem.

A munkamódszeremet ismertető bevezető fejezetek után, a dolgozat főrészében (2. fejezet) kap helyet a kutatási eredmények bemutatása.

A dolgozat főszövegének utolsó (3.) fejezetében az összegzések, a társadalomtörténeti megközelítés alapján levonható következtetések és az értékelés kapnak helyet – a mellékletben pedig a rövidítések jegyzéke, a bibliográfia és a névmagyarázatok. A névmagyarázatok című alfejezetben minden a dolgozatban felhasznált tanulmány szerzőjének illetve a tanulmányokban említett személyeknek alapvető, legfontosabb életrajzi adatait közlöm.

A dolgozat formátumának kialakításában Gyurgyák János *Szerkesztők és szerzők kézikönyve* (Bp., 2000, Osiris) című művének útmutatásait, irányelveit követtem.

1.3. Az adatközlés módszere

A közlés formai jellegét tekintve az idézetek szövegét az eredeti alakjában megőrizve, sem a központozáson, sem a helyesíráson nem változtatva, és mindennemű betoldást kerülve, tehát betűhűen közlöm. Ahol a sajtóhibákat a jobb érthetőség érdekében javítottam, ott lábjegyzetben ezt közlöm. A *dőlt betűs*, ritkított betűs, **félkövér** stb. kiemelések formáit is megőrzöm az idézetekben. A magyarázatok szövegében viszont a központozást és helyesírást, az olvashatóság és az egyértelműség kedvéért, a mai szabályokhoz közelítve módosítottam, egységesítettem, illetve a mai magyar helyesírás szabályai szerint átírtam. Példaként említem, hogy az egyszerűség és áttekinthetőség jegyében a dolgozat tárgyalásában csupán a keresztyén kifejezést használom, ez alól kivételt képeznek természetesen az idézett szövegrészek, melyekben a keresztyén szóalakot meghagytam eredeti formájában.³

---

³ A **keresztyén** kifejezést – mely azonos értelmű a **keresztény** szóval – a protestánsok használják. A **keresztény** pedig a katolikus szóhasználatnak felel meg. A kettő között azt a megkülönböztetést szokás tenni, hogy a **keresztyén** a latin *Christianus*-nak, *Krisztus követőjé*-nek felel meg, a keresztyén szó pedig a *crux*, *kereszt* szóból származnék. Egyébiránt a **keresztény** szó csak a 19. század eleje óta használatos; azelőtt mindenki **keresztyén**-t írt.

A vizsgált szövegek ismertetése után (esetenként közben is) azokra a kérdésekre keresem a válaszokat, hogy mi volt fontos a szerzőnek, mivel szembe állítva emelt ki valamit, és mit akart ezzel kommunikálni.

1.4. Nézőpontok, megközelítési lehetőségek

Feltevésem szerint a zsidókérdés a 19. század végi Magyarországon nem csupán létező, de fontos társadalompolitikai tényező is volt.

1875-ben hangzott el Magyarországon az első olyan parlamenti felszólalás, amely egy határozottan létező társadalmi jelenségként, társadalmi valóságként vetette fel a zsidókérdést. A felszólaló Istóczy Győző, egy Vas megyei, katolikus kisnemesi család sarja volt, akinek megállapítása szerint a zsidóság egy kaszt vagy legalábbis kasztszerű elem:

A zsidóság azonban abban az alakban, melyben a modern társadalomban jelentkezik, kasztszerű elem. Mely mindazon térről, ahová befészkelte magát, tömör fellépésével minden idegen elemet kiszorít, kipusztít, amely szögletes szokásaival önmaga és a többi elemek között áthághatatlan kínai falat emel.
(Idézi: KÖVÉR 2003, 166. p.)

E nézet ('*a zsidóság egy kaszt*') azonban szemben állt a kor liberális felfogásával, mely szerint zsidónak lenni az izraelita felekezethez való tartozást jelent. Istóczy eme felszólalása tekinthető a politikai antiszemitizmus első magyarországi parlamenti megnyilvánulásának. A miniszterelnök (Wenckheim Béla) válaszában kifejtette, hogy „az 1867-es XVII. törvénycikk szerint a kormány ebben az értelemben zsidókérdést nem ismer, nem ismerhet, s ennél fogva semmiféle álláspontot nem foglalhat el”. (Idézi: KÖVÉR 2003. 166. p.) A válasz értelmében tehát: *liberális felfogás szerint izraelita vallás van, zsidókérdés nincs*. A korszakra jellemző politikai liberalizmusnak köszönhetően az interpellációt leszavazták. Ezzel a kérdés olyan kategóriába soroltatott, melyről továbbá nem volt ildomos beszélni. Ám ez a tabuvá minősítés az első világháború időszakára már magának a zsidóságnak a számára is identitásproblémájává vált, ám már korábban is, a 19. század végén a politikai antiszemitizmus felvetésében ismét felszínre került, és megtárgyalásra-megvitatásra alkalmassá vált a zsidókérdés.

Ezeket az állításokat igen jól példázza a *Huszedik Század* című folyóirat⁴ 1917-ben 150 neves közéleti személyhez – politikusokhoz és értelmiségiekhez – intézett három körkérdése:

- 1.) Van-e Magyarországon zsidókérdés és ha igen, miben látja annak lényegét?
- 2.) Mik az okai a magyarországi zsidókérdésnek? A magyar társadalom minő jelenségei, a magyarországi zsidók, illetőleg nem-zsidók minő társadalmi viszonyai, intézményei, tulajdonságai, szokásai azok, melyek szerepet játszanak a zsidókérdés előidőzésében?
- 3.) Miben látja Ön a magyarországi zsidókérdés megoldását, minő társadalmi vagy törvényhozási reformokat tart szükségeseknek?

(KÖRKÉRDÉS 1917. 2. p.)

A *Huszedik Század* három körkérdésére beérkezett 50 érdemi válaszból 37 a zsidókérdés megléte mellett foglalt állást, képviselői között cionisták, szekularizált zsidók és antiszemiták is szerepeltek – s hogy néhány nevet is említsünk, Beregi Ármin, a Magyarországi Cionista Szervezet elnöke; Lukács Leó, a *Zsidó Szemle*⁵ szerkesztője; Richtmann Mózes, a *Zsidó Szemle* szerkesztő-főmunkatársa; Molnár Ernő, a *Remény*⁶ szerkesztője; Patai József, a *Múlt és Jövő*⁷ szerkesztője; Ravasz László, a *P. Sz.* szerkesztője; Szabó Ervin, a Fővárosi Könyvtár igazgatója, Jászi Oszkár, a Társadalomtudományi Társaság alelnöke és Lesznai Anna, író.

A zsidókérdés létét tagadók okfejtései és érvei között a sok évszázad óta fennmaradt előítéletek, a hamis tudat valamint az egyéb problémákról való figyelemelterelés érdekében alkalmazott tudatos 'zsidókérdés-kreálás' találhatóak – e nézet képviselői között találhatóak többek között Blau Lajos, az Országos Rabbiképző Intézet igazgatója; Mezey Ferenc, az Országos Izraelita Iroda alelnöke; Szabolcsi Lajos, az *Egyenlőség*⁸ szerkesztője; Venetianer

---

⁴ A *Huszedik Század* című folyóirat a polgári radikálisokhoz közel álló időszaki sajtótermék volt, a 20. század elején a szociológiai gondolkodás egyik első műhelyének, orgánumának számított, szerkesztői között Jászi Oszkárral és Szabó Ervinnel.

⁵ A *Zsidó Szemle* a Magyar Cionista Szövetség hivatalos lapja.

⁶ A *Remény* című lap a magyarországi zsidó ifjúság folyóirata.

⁷ A *Múlt és Jövő* budapesti zsidó irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai havilap, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület folyóirata. 1912-ben indult, és kisebb megszakításokkal 1944-ig jelent meg, 1998 óta a folyóirat újra megjelenik.

⁸ Az *Egyenlőség* című folyóirat egy zsidó felekezeti lap.

Lajos, főrabbi; Haypal Benő, evangélikus református lelkész és Zoványi Jenő, egyetemi tanár. (KÖVÉR 2003. 166–168. p.; KÖRKÉRDÉS 1917.)

Látható tehát, hogy e felvetés kapcsán – *'Létezik-e a zsidókérdés Magyarországon?'* – az adott korszakban a zsidóság sem volt már egységes. E megosztottság okai az identitásproblémában keresendők, mert ekkorra már minden egyén sajátjának érezte, önnön megoldásra váró kérdésévé tette a kérdést, hogy mit is jelent zsidónak lenni. (KÖVÉR 2003. 166–168. p.) E kérdés kialakulásában, évtizedeken átívelő létében és a megoldási kísérletekben is döntő fontosságú volt a zsidóságról alkotott, illetve azt alakítani törekvő véleményeknek, állásfoglalásoknak, melyeknek fókuszában a korabeli sajtóban megjelenő tanulmányok, cikkek állottak. Jelen dolgozat hangsúlyozott célja e cikkek zsidóságkép kialakítására, formálására alkalmas állításainak, tartalmának összehasonlító elemzése.

Az itt következő bekezdésekben egy az idézett és tárgyalt szövegek megértése szempontjából kulcsfontosságú szempontra hívom fel a figyelmet. Eme szempont előzetes ismertetésének szükséges voltát az indokolja, hogy a vizsgált korszak (19. század) keresztény teológiai álláspontjának ismerete nélkül a következtetéseink esetenként egyoldalúak maradhatnak, illetve olyan problémákat vethetnének fel, melyek csupán e szempont ismeretének hiányából fakadnának. Ennek elkerülése érdekében foglalom össze Dudek Jánosnak a kereszténységet, mint kinyilatkoztatott vallást bemutató és annak alapeszméit védelmező művében⁹ kifejtett teológiai nézetét, mely egyben a korszak katolikus teológiai álláspontját is tükrözi.

Dudek állítja, hogy a 19. században a kereszténységgel szemben elfoglalt álláspontok új irányt vettek az elmúlt évszázadokéhoz képest. Ez elsősorban a 'modern' tudományoknak, a természettudományok fejlődésének köszönhető. A 19. század a kereszténység számára a materializmussal való szellemi küzdelmek századát jelentette elsősorban. A 19. századi korszellem (alapjában véve) anyagelvű eszmétől átitatott iránya jelölte meg a keresztény hitvédelem számára az adott korban a fő feladatot. A kereszténység ellen vallási szempontból támadó herezisek a 19. században már alig-alig bírtak hangsúllyal, helyüket és szerepüket a természettudományok által indított szellemi mozgalmak vették át. A keresztény hitvédelemnek tehát a materialisztikus természettudomány eszméivel szemben kellett fellépnie, mely a bölcelet és egy 'másik divatos tudomány', az összehasonlító vallástudomány következtetéseit is felhasználván a kereszténység alapjait támadta – Dudek nézete szerint. (DUDEK 1893. 1–17. p.)

---

⁹ Dudek János 1893. *A keresztény vallás apológiája*. 1-2. köt. Bp., 1893, Sz. I. T.

A 19. században uralkodó 'modern korszellem' a saját eszméit az anyagról a moralitás területére is kiterjesztvén a kereszténység eredetéről kialakult és e korra (is) hagyományozott elméletet is megkérdőjelezte.

A keresztény vallás alapítása körüli nézetek ismertetését és tárgyalását magában foglaló szakaszban Dudek leírta, hogy a keresztény hagyomány Jézust ismeri a keresztény vallás alapítójaként, ám a 'modern korszellem' nevében fellépő valláskritikusok már számos ponton megkérdőjelezték e hagyomány tartalmának valóságát, s a keresztény vallást hol a palesztinai zsidó vallásból, mint gyökérből egyfajta természetes fejlődési folyamat révén kinövő tanként határozták meg; hol a zsidóság vallási tanait a görög filozófia és a pogány mitológiák hatására átalakító emberi hagyománynak tulajdonították a kereszténység kialakulását; hol pedig egyszerűen egy a zsidóságból való elágazásnak, tehát egy zsidó vallási irányzatnak.

Ám a 19. századi keresztény teológiai álláspontot képviselő és e művében ezt az álláspontot részletesen ismertető Dudek doktor szerint a keresztény vallást „a hellenizmus befolyása alatt állott zsidóság természetes fejleményének mondani nem lehet”. (DUDEK 1893. 453. p.) A két vallási tanrendszer között alapvető különbség van „az üdv elnyerésére vonatkozó eszközök tekintetében” (DUDEK 1893. 453. p.), azaz a messiáshitek legfontosabbnak tartott részleteiben. Mert míg a zsidóság a majdan eljövendő Megváltó reményében éli meg messiáshitét és teljesíti az isteni törvényt, addig a kereszténység a már megtestesült és visszavárt Megváltó tanához ragaszkodván teszi ugyanezt. Következésképp nem állhat meg semelyik olyan feltételezés sem, mely szerint a kereszténység valamiféle 'megkorrigált judaizmus' lenne, hiszen „a kereszténység nem a palesztinai zsidóság által, hanem annak ellenére jött létre ; továbbá nem csak az emberszeretet eszméjéből, de egy nagy tani rendszerből állott, mely a zsidók felfogásával ellenkezett”. (DUDEK 1893. 454. p.) Ennek a tanrendszernek pedig a messiáshit állt és áll a fókuszában. A kereszténység tehát bár sok tekintetben támaszkodik az Ószövetségre, azt egy új kinyilatkoztatás és egy új üdvrend révén alapvetően meghaladta-felülmúlta. Mind a keresztény dogma, mind a morál magasabb rendűek a zsidóság dogmatikai tanításainál és erkölcsi törvényeinél. (DUDEK 1893. 440–455. p.)

A kereszténység e felsőbbrendűségébe vetett hit etalonként szolgált minden keresztény egyházi szerző számára. Ezt érdemes szem előtt tartanunk minden egyes írás elemzésekor, különös tekintettel a 2.2. (*A teológiai azonosságok és/vagy különbözőségek hangsúlyozása* című) alfejezetben ismertetett szövegekből levonható következtetések meghozatalánál, hiszen ezekben találkozunk leggyakrabban a messiáshitek összehasonlításával. Mindemellett valamennyi tanulmány feldolgozásakor kiemelt figyelmet érdemel az előbbieken ismertetett

teológiai álláspont-állásfoglalás, hiszen az ennek értelmében árnyalt következtetések vihetnek bennünket legközelebb a valós kép megismeréséhez.

A következő fejezetben tehát a mintaként szolgáló folyóiratok cikkeinek bemutatása mellett a kutatásom illetve a dolgozat célkitűzésének tekintett kérdésekre keressük a válaszokat. A kérdések – *mi volt fontos a szerzőnek?, mivel szembe állítva emelt ki valamit?, és mit akart ezzel kommunikálni?* – és a válaszok a zsidóságképet alakító állítások tartalmát és célját igyekeznek feltárni. Vagyis azt, hogy *milyen* volt az adott korban a keresztény felekezeti lapokban a zsidóságról alkotott kép, illetve e kép kialakításában, további formálásában *milyen* mozgatórugók és közlési módszerek játszották a főszerepet.

2. A ZSIDÓSÁGKÉPET FORMÁLÓ TANULMÁNYOK ISMERTETÉSE

E fejezetben a kutatásom adatainak leírása és összehasonlító tartalomelemzése kapott helyet egy tömbben, tematizált alfejezetekben.

2.1. A célkitűzések összehasonlítása

Első lépésként vizsgáljuk meg a mintaként szolgáló folyóiratok célkitűzéseit.

A **M. S.** az 1860-as években kibontakozó magyarországi katolikus sajtó kiemelkedő folyóirata volt, mely 1863 és 1904 között havilapként jelent meg, majd 1934 és 1944 októbere között hetilapként jelentkezett. A **M. S.** című havilap alapítója és hét éven át szerkesztője Knauz Nándor, hercegprímás volt. **A M. S. célkitűzései:** A magyar egyház múltjának felderítése. A magyar egyháztörténet majdani megírásának alapfeltételeit akarja megteremteni a lap munkaközössége. (KNAUZ 1863. 6. p.) E cél elérésének érdekében a lapot három különböző tartalmi részre osztották, melyek közül az elsőben (Tanulmányok a magyar egyház történetéből) szerepelnek olyan tanulmányok, amelyek a katolikus egyház más felekezetekkel való viszonyát tárgyalják („különféle irányban”), továbbá bizonyos „vallási, hitéleti” kérdések megvitatását, téves nézetek („hibás felfogások”), állítások cáfolását, helyreigazítását is e szakasz tartalmazza, s az egyházra vonatkozó jogi kérdések fejtegetései is itt kaptak helyet. (KNAUZ 1863. 6. p.) Knauz Nándor, a lap alapítója és szerkesztője abban bízván, hogy

minden lelkészben egy-egy munkatársra fog lelteni, bizalommal fordult mindenkihez közölhető dolgozatokért. (KNAUZ 1863. 8. p.) 1869 végén Frankl Vilmos és Zádori János átvették a M. S. szerkesztését. Az új szerkesztők a lapot meg kívánták óvni a megszűnéstől, és az aktuális igények szerint általános érdekű folyóirattá igyekeztek alakítani. (FRANKL–ZÁDORI 1869. 794–795. p.) Ennek érdekében a feladatok-célkitűzések körét kibővítették, így több rovattal gyarapodott az Új Magyar Sion, melyek közül a *Vegyes közlemények* címűben rövid tudósítások olvashatóak felfedezésekről, találmányokról, művelődéstörténeti eseményekről, és itt kaptak helyet a vallásstatisztikai tanulmányok is. (FRANKL–ZÁDORI 1869. 796–797. p.) Kereszty Viktor az 1893. évfolyam első füzetének bevezetőjeként *Három évtized* című ünnepélyes hangvételi írásában 30 év összegzéseként megállapította, hogy a lap a célkitűzéseit elérte, „megközelítette ideálját”. (KERESZTY 1893b. 5. p.) Az új folyam szerkesztői általános érdeklődésre számot tartó tárgykörökkel bővítették a folyóirat repertoárját. A saját ’programm’-jához mindegyik folyam hű maradt. (KERESZTY 1893b. 13. p.)

A P. Sz. a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság¹⁰ (a továbbiakban M. P. I. T.) tudományos igénnyel indult – de Zoványi Jenő szerint ettől az eredeti célkitűzésétől egyre inkább eltávolodott (ZOVÁNYI 2005. 489. p.) – folyóirata. Eleinte negyedévenként jelent meg (januárban, áprilisban, júliusban és októberben), 1894-től évi tíz száma látott napvilágot, majd később havilap lett. **A P. Sz. célkitűzései:** A Protestáns Szemle, a M. P. I. T.-nak és egyben a magyar protestantizmusnak is a közlönye akar lenni. (SZÁSZ 1989. 2. p.) A magyar protestantizmus céljai megegyeznek az egyetemes protestantizmus céljaival, és nem fél a szabad vizsgálódástól, még ha az az egyháztörténelmi források kutatására irányul is. (SZÁSZ 1989. 5. p.) „A Protestáns Irodalmi Társaságnak kétségkívül egyik legfontosabb – alapszabályilag is ráparancsolt – s már nem is halasztható feladata : a népies, valláserkölcsi olvasmányok folyamának megindítása.” (SZÁSZ 1891. 675. p.)

Második lépés a két lap célkitűzéseinek összehasonlítása, mely alapján megállapítható, hogy mindkét folyóirat az egyháztörténelmi források kutatására és feldolgozására valamint általános érdeklődésre is igényt tartó, a hitéletet kérdéseit és eseményeit valamint a valláserkölcsöt tárgyaló olvasmányokra, tanulmányokra helyezték a főhangsúlyt.

---

¹⁰ Magyar Protestáns Irodalmi Társaság címen egyesült 1888-ban a hazai református és evangélikus egyházak számos tagja azzal a céllal, hogy a hazai protestáns tudományos irodalom, a protestáns egyháztörténelem és a vallási tárgyú olvasmányok terjesztését valamint az egyházközségi könyvtárak létrejöttét előmozdítsák.

A M. S. konkrétan is felvállalta a katolikus egyház más felekezetekkel való viszonyának feltárását. Itt jegyzem meg, hogy az Új M. S. indulásakor a célkitűzések között szerepelt egy pont, melyben a szerkesztők kinyilvánították, hogy éber érdeklődéssel óhajtják figyelni a katolikus egyházon kívülálló, *főként a protestáns vallásfelekezetek tevékenységét*. És kijelentették, hogy ezt a feladatot elfogulatlanul és higgadtan kell végezni! (FRANKL–ZÁDORI 1869. 796. p.)

2.2. A teológiai azonosságok és/vagy különbözőségek hangsúlyozása

Petri Elek *Az új testamentom társadalmi eszméi és intézményeiről* című tanulmányában (P. Sz. 1893) írta, hogy ...

A pogány ókor nem tudott felemelkedni a szeretet egyetemességének gondolatára, hogy különbség nélkül minden ember tárgya volna szeretetünknek. A sok istenimádás megakadályozta őt ebben. A zsidóknál meg volt ugyan az egyistenhit, de ők az isten és emberek iránti szeretetet külön választották, szűkkeblű partikulárismusokban az emberszeretetet csak honfitársaikra alkalmazták, s azokkal szemben is eleget véltek tenni a szeretet nagy parancsának a törvény által szabályozott jótékonyság gyakorlása által.

(PETRI 1893. 368. p.)

Az idézetben szereplő partikularizmus kifejezés alatt az elkülönülésre illetve a zsidóság esetében az állami vagy nemzeti különállásra és az ezzel együtt járó minden más néptől és nemzettől való minél nagyobb függetlenségre való törekvés értendő. A zsidóság és a kereszténység egyistenhitének említésével a hitelvi azonosság, az emberek iránt tanúsított szeretet különbözőségének állításával a különbözőség kapott hangsúlyt. A szerző által kialakított rangsorban egyébként van még egy tényező, a pogányság, mely a zsidósággal szinte azonos szintre helyeztetett, hiszen a zsidó vallás mindössze a monoteista hitével különbözött a pogány vallásoktól, kultuszoktól. A kereszténység felsőbbrendűsége a minden ember szeretetére irányuló tanításban rejlik. A zsidó és keresztény tan szembeállítása még azt is felszínre hozta, hogy a zsidóság a törvény betűje által előírt mértéknél nem hajlandó tovább menni még a saját csoportját, népét érintő emberszeretet gyakorlásában sem.

A következő idézet – mely az adott írásra jellemző hangvételű szövegrész egy, a P. Sz.-ben megjelent könyvismertetőből – egyben példa arra nézve, hogy egy keresztény szerző büszkén vallja, vállalja, hogy a keresztény szent iratok Szentírássá történő rendezésénél az emberi munkában a zsidóság példáját követte a kereszténység.

Az új testamentumban levő négy evangélium úgy válogattatott ki egy nagy evangéliumi irodalomból. Hosszú küzdelmek és vitatkozások után vették fel az új testamentomi gyűjteménybe, – mely a zsidók szent iratai gyűjteményének mintájára állították egybe, ...

(KENESSEY 1889. 153. p.)

Egy másik tanulmányban (MASZNYIK 1890b.) a Tóra és az Evangélium összhangjáról szóló állítással találkozunk:

Hiszen a törvény és evangéliom nem zárják ki, sőt inkább kiegészítik egymást.

Örömet meg is hallgatják őt a zsidókeresztények.

(MASZNYIK 1890b. 62. p.)

A továbbiakban a szerző megállapítja, hogy a zsidókeresztények a *Tórát (Törvényt)* és a *Keresztet* a maguk módján szépen összeegyeztették. A Törvény kiegészítéseként fogták fel a Keresztet. Azért lettek zsidókból keresztényekké, mert hitték, hogy a Keresztben, mint az engesztelő áldozatban Isten kegyelme nyilvánult meg, és hitték, hogy a Kereszt helyreállította Isten és ember között a normális viszonyt, mely az ember bűnös mivolta (a Törvény be nem tartása) miatt 'felborult' – ám a Tóra álláspontját eszük ágában sem volt feladni.

Mit akart közölni ezzel a szerző? A zsidóság és a kereszténység teológiai különbségét fejtette ki, mégpedig oly módon, hogy rögtön rámutasson a teológia azonosságokra is.

Miért volt ez fontos a szerzőnek? A tanulmány fő célja bizonyítani a kereszténység zsidóság irányába vállalt missziójának létjogosultságát. Hiszen arról írt, hogy Pál apostol a zsinagógákban, a zsidóknak hirdette Jézus tanítását. E két cél (a misszió és a teológiai különbségek hangsúlyozása) jól kiegészíti egymást. Masznyik az üdvtörténet szempontjából a zsidókat (akik nem lettek zsidókeresztényekké) egy szintre helyezte a pogányokkal. A zsidóság nem hisz abban, hogy Jézus a Megváltó, mert az ő 'sarkalatos meggyőződésük' szerint...

...az isteni üdvakarát kijelentése a törvény, hogy az isteni ígéret megvalósításának feltétele a törvény teljesítése s hogy végre, mivel az ember a törvénynek eleget tesz, az isteni ígéretnek meg is kell valósulnia, a Messiásnak, mint a dicsőség urának okvetlen el kell jönnie s országát felállítania.

(MASZNYIK 1890b. 70. p.)

Ez a Messiás az Isten javaiban fogja részesíteni az igaz népet, vagyis a zsidóságot – ám a Törvény útján még nem igazult meg a nép, hiszen még mindig bűnös, tehát a Messiás még nem jöhetett el. Ez a legfőbb teológiai különbség, melynek kifejtésével mintegy létjogosultságot adván a kereszténység missziós tevékenységének, ő is gyakorolhatta azt ebben a tanulmányában. A teológiai különbséget pedig oly módon oldotta fel, hogy az ismét a Tóra és az Evangélium összhangját emelje ki. Ennek érdekében kifejtette, hogy Pál a *törvény-igazsága* helyébe a *kegyelem-igazságot* helyezte, s így lett a Kereszt a Törvény vége, vagyis mindaz, ami a Törvénnyel kapcsolatos ('az üdvösségnek összes zsidó előfeltételei') érvénytelenítődik, s helyébe (az Ószövetség helyébe) az Újszövetség lép. Az Ószövetség *törvény-viszonyát* felváltotta az Újszövetség *kegyelem-viszonya*. Ez pedig átlényegíti az embert magát és az értékeit is. Értéktelenné válik/vált a *bölcsészet*, melynek útján a pogányok és a *Törvény* melynek útján a zsidók keresték az élet igazságát – egyedüli értéként a *Kereszt* marad, mely az isteni kegyelem szimbóluma. Bár a szerző ezt egyetemes jelképként állította olvasói elé, ám megjegyzendő, hogy vallástudományi szempontból a kereszt (*Kereszt*) az isteni kegyelem keresztény szimbóluma.

Dr. Masznyik egy másik tanulmányában (*A korinthusi gyülekezet megalapítása*), mely ugyancsak 1890-ben jelent meg a P. Sz. hasábjain, megjegyezte, hogy a zsidók szívesen hallgatták Pál apostolt, amíg Krisztusról, mint...

...az ég felhőin alászálló emberfiáról beszélt, a ki eltöröl e földön minden birodalmat, minden hatalmat és erőt s felállítja örökké tartó dicsőséges országát, de mikor arra tért rá, hogy ez a Krisztus pedig immár megjelent és senki más, mint a názáreti Jézus, a ki megfeszítettetett, (...) mint kiket vérig sértének öröklött s édesdeden táplált hiúságában s legszentebb reményeiben, egyszerre vadul felzúgtak s ellentmondva káromlásokat szólnak.

(MASZNYIK 1890a. 710. p.)

Ezzel az állítással ismét a zsidóság és a kereszténység közötti legfőbb teológiai különbség tétetett vizsgálat tárgyává. A szerző megállapítása szerint a zsidóságnak *a megfeszített Krisztus megbotránkozása*, mert az ő nemzeti előjoguk megsemmisülését jelentette! Ez ellen pedig tiltakozniuk kellett az atyáknak tett ígéret nevében és az Isten törvénye nevében.

Erre egyébként kitért egy másik tanulmányában is, melyben ismét a fő teológiai ellentét kerül tárgyalásra, a két messiás-koncepció (MASZNYIK 1891. 199. p.), és amely szintén a korinthusi gyülekezet tárgykörében íródott:

A mi tartalmát illeti, igaz, hogy a keresztről való beszédben sem a zsidó sem a görög nem találja meg, a mit kíván, keres : nem a zsidó a jelt, nem a görög a bölcsességet. Ellenkezőleg, a megfeszített Krisztust a zsidó botránynak, a görög bolondságnak tekinti. A zsidónak botrány, mert ő az isteni működést másként, mint külső hatalmi csodajelekben felfogni nem tudván, a keresztkben isteni erő helyett erőtlenséget, tehetetlenséget lát ; a pogánynak pedig bolondság, mert ő a keresztkben az isteni működés ész- és célszerűségét megérteni nem tudja.

(MASZNYIK 1891. 186–187. p.)

A szerző e tanulmányában olyan képet igyekszik alkotni, melyben a történelmi személyként fellépő Krisztus, emberi mivoltát hangsúlyozók – vagyis a „zsidó-messiással dicsekvők” – szembeállíthatóak a „Krisztusban, mint szellemben élő hívekkel”. Továbbá óva inti olvasóit a Messiás, kizárólagos zsidó-messiáskénti s szűkkörű érdekekért küzdő („particularisticus zsidó nemzeti érdekekben ténykedő ember”-ként való) felfogásától, ill. az Ő nevét önös pártcélokra történő felhasználásától (MASZNYIK 1891. 201. p.)

Masznyik megjegyezte, hogy a Római Birodalom a keresztény vallást a zsidóval *'lényegében'* egynek vette, és nem üldözte. Eleinte maguk a zsidók sem minősítették külön és új, hanem csupán heterodox zsidó vallásnak...

...mert az eltérést maguk és a keresztények között sajátkép csak abban látták, hogy a kit ők még mindig várva-vártak, a Messiásnak a názáreti Jézusban való megjelenését a keresztények már világszerte hirdették.

(MASZNYIK 1890a. 720. p.)

E szemlélettel nagyon hasonló gondolatmenetet követett Stomp László *A Jánosevangelium világnézete* című tanulmányában, melyben olyan állításokat tett, mint például az itt

következők: „A keresztyén hit, zsidó nemzeti talajon, mint Messiás-hit lépett fel...” (STROMP 1892. 496. p.) ; „... a keresztyénség a zsidó nemzeti messiási várakozások talaján nőtt fel...” (STROMP 1892. 505. p.)

Ezek után a teológiai azonosságot, illetőleg közös forrást hangsúlyozó állítások után fejtette ki, hogy a zsidók kezdettől fogva megkülönböztettek ugyan ’két világot’, de nem állapotbeli, hanem csupán időbeli különbözőséget tételeztek fel közöttük, melyek elválasztását a Messiás eljövedele fogja majd jelenteni – s így lesz a bűnökkel és szenvedésekkel teli várakozás korszakából a messiási, „nemzeti theokratiai álomország”. (STROMP 1892. 505. p.) Természetesnek nevezte továbbá, hogy azok a zsidók, akik a Messiásban hatalmas nemzeti királyuk megjelenését várták, és várják, nem ismerték fel Jézusban a Messiást, de még a Jézust követő zsidók „lelkében is kiáltó ellentétet képezett hitük eszménye s a tényleges valóság”. (STROMP 1892. 505. p.)

Mi volt fontos a szerzőnek, mit akart kommunikálni? Állítása szerint az ószövetségi kijelentéseknek csupán az a jelentősége, hogy előre tanúskodtak Krisztusról – és ezeket csak annyiban tekinti isteni igéknek, amennyiben Krisztusra vonatkoznak. (STROMP 1892. 520. p.) Ebben szintén tetten érhető a zsidóság és a kereszténység teológiai különbségének oly módon történő hangsúlyozása, hogy abban benne foglaltassék a teológia azonosság is, melyet kifejtve bizonyítható a keresztény vallásnak a zsidó vallásnál teljesebb mivolta, felsőbbrendűsége. Erre utal a következő idézet szövege is.

És megszülettek a Mester ígéreteire támaszkodó keresztyén messiási várakozások, melyek egykori zsidó messiási várakozásokkal teljesen analog fejlődésen mentek keresztül.

(STROMP 1892. 541. p.)

A kereszténység Jézus Krisztus második eljövételébe vetett várakozó hitét hasonlította így a zsidóság messiáshitéhez a szerző.

Kereszty Viktor a M. S. 1891. évi számában megjelent, *Az idő tejessége* című tanulmányában érintette a két messiáshit különbségéből adódó problémakört. A Messiás milyenségének kérdését tárgyalja. A szerző ’olvasatában’ a zsidók döntő többsége a Messiást egy hős földi (tehát evilági) királyként képzelte el, aki majd szét fogja törni a rómaiak rabigáját (KERESZTY 1891. 264. p.), jogerőre emeli Mózes törvényeit az egész világon, s ez által a zsidó népet a világ összes népei fölé fogja emelni-helyezni. (KERESZTY 1891. 254–255. p.) Pedig az igazi

Messiás (a keresztény tan szerint) „szellemi országot volt alapítandó”. (KERESZTY 1891. 255. p.) Jézus tanításának s minden egyéb tevékenységének, működésének elbeszélése (az evangéliumok) „az egész világot hinni készítette” (KERESZTY 1891. 263. p.), s még kb. két évezred múltán is oly mély hatást gyakorol ránk – a zsidók többségét viszont hidegen hagyta (és hagyja), pedig ők láthatták-hallhatták Őt, és tapasztalhatták csodás tetteit, sőt egy részükben („osztályukban”) „ádáz gyűlöletet” szült a ’Mester’ iránt, s ez az osztály elég nagy tömeget volt képes befolyásolni, hogy az „utolsó húsvét alkalmával” sok ezer zsidó ember kiáltsa Pilátus előtt, hogy: „feszítsd meg, feszítsd meg őt!” (KERESZTY 1891. 263. p.)

Kereszty ennek okát a zsidóság „megromlott” messiás-fogalmában látta. (KERESZTY 1891. 264. p.) Az ő Szabadítójuk csak vallási igazságokat hirdetett, nem érintette a „zsidóság nemzeti gögjét” egyetlen tétével sem – de, vagy éppen ezért ők nem ismerték fel benne a Messiást, (KERESZTY 1891. 265. p.) hiszen ők nem szellemi hanem nemzeti hősről, politikai szabadítóról „álmodoztak”. A kérdés a szerző szerint olyan helyzetet teremtett, melynek megoldását a zsidó nemzet megszűnésében vélte megtalálni.

Igen, a kised zsidó nép az őt környező óriási tömegek közül kiemelkedik, ő belőle indul ki a világ valláserkölcsei megújulása.

(KERESZTY 1891. 180. p.)

E méltató szavak után így folytatta:

Neki magának, mint önálló nemzetnek, nincs már mit keresnie a világ szinpadán, – és annál inkább nincs, miután a kebeléből született Messiást nem akarja elismerni; el kell vesznie, ki kell töröltetnie a nemzetek sorából, hisz küldetését befejezte : de általa, belőle tör ki a fénysugár, mely megvilágítja a ’sötétségben, s a halál árnyékában ülőket’ ...

(KERESZTY 1891. 180 –181. pp.)

Ezek a kemény szavak, ambivalenciát sugalló mondatok-mondatrészek igen furcsa logikai következtetésen alapulnak, mert például a „hisz küldetését befejezte” állításának hogyan lehet olyan történés a kiváltó oka, amelyet egyrészt a zsidóság másként értelmez másrészt pedig bármely nép küldetésének végét miért is kellene jelentenie a Megváltó eljöttének – erre sem kapunk választ. Marad tehát a következtetés lehetősége, mellyel ha élünk, akkor megállapíthatjuk, hogy e teológiai különbségek szembeállításával, illetve Kereszty által a

belőlük levont következtetésekkel a szerző számára igazolhatóvá vált a kereszténység felsőbbrendűsége a zsidó vallási tanokkal szemben.

A zsidóság és a kereszténység messiáshitéről Ruszkay Gyula a *Leélte-e már magát a keresztyén vallás?* című tanulmányában oly megállapítást tett, miszerint akik olyan kérdésekkel állnak elő, hogy a keresztény vallás leélte-e már magát? ; igaz-e, hogy új vallásalapítót kell várunk, aki korunk igényeinek jobban megfelel, mint Jézus?...stb., azok...

... ép oly tévelygésbe esnek, mint Izrael népe, a mely abban a hiedelemben volt, hogy az ő messiásának földi és mennyei hatalomtól körülvéve kell megjelennie, hogy minden nyomorúságot egy csapással eltüntessen a földről és az apák földjét paradicsommá varázsolja át. Az örök bölcsesség nem ilyen utat vág magának az emberiség történetében.

(RUSZKAY 1896. 639. p.)

Itt ugyancsak a teológiai azonosságok és különbségek kiemelése az eszköz, a cél pedig annak hangsúlyozása, hogy a kereszténység az *örök bölcsesség* ismerője, s mint ilyen nem tévelyeg, nincsenek hamiskás hiedelmei, mint a zsidó vallás követőinek. Ezt a gondolatmenetet követve eljut a kereszténység felsőbbrendűségéig, melyet azzal támaszt alá, hogy a kereszténység a testvéri szeretet eszméjével nőtt a többi vallásrendszer fölé, így a zsidóság fölé is. Hiszen...

Izrael népének elébe volt írva, hogy mindennap háromszor elmondja ezt : «Szeresd az Istent teljes szivedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből». De ehhez aztán nem csatolták hozzá, mint Jézus, azt a másikat : a máodik parancsolat pedig hasonló ehhez : «Szeresd felebarátodat, mint magadat».

(RUSZKAY 1896. 645. p.)

Paulik János *A halhatatlansági eszme története* című tanulmányának a zsidóság halhatatlansági hitét tárgyaló fejezetében állítja, hogy az Ószövetség szerint az ember testből és lélekből áll. A lélek, az „istentől eredő felsőbb életelv élteti az emberiséget s ennek a testből való eltávolozása vonja maga után az élet megszűntét : a halált.” (PAULIK 1896. 304. p.)

A legrégebbi ószövetségi iratokban a lélek továbbélése, ill. egy jövődő élet hite ugyan nem nyert határozott kifejezést – de annak meglétét nem kell kizártnak tartanunk, hiszen „nyomós érvek szólnak mellette is” (PAULIK 1896. 305. p.), pl. az egyiptomi néppel való hosszú

együttélés idején a zsidóságnak bizonyosan tudomást kellett szereznie az egyiptomi túlvilághitről. (PAULIK 1896. 306. p.) Arra a felmerülő kérdésre, hogy Mózes miért hagyta „figyelmen kívül a halhatatlansági eszmét”, és miért nem függesztette oda az erkölcsi törvények mellé (vagy közé!), mint azt más vallásalapítók tették, azt a magyarázatot vélte valószínűnek Paulik, hogy a régi zsidó hitelvek szerint...

...az erény jutalmazása, a bűn büntetése, a mely előbbi hosszú egészséges életben, jólétben és sikerült magzatokban, utóbbi pedig nyomorúságban, betegségben stb. áll, már e világon következett be. Ilyen felfogás mellett természetesen nem forog fenn szüksége a túlvilági erkölcsi igazságszolgáltatás hangsúlyozásának.

(PAULIK 1896. 306. p.)

Énok (Enoch) és Illés testben plusz lélekben való égbe-ragadtatása a zsidóság néphitében megerősítette azt a tételt, mi szerint az igaz emberek felette állnak az enyészetnek.

S hogy azután ezt ily sajátságos módon fejezte ki, az nézetünk szerint e népnek a lélekről való tökéletlen fogalmának tudható be, a melyből kifolyólag nem tudva más létezési módot elgondolni, mint a mikor a test és lélek együtt van, testestől-lelkestől ragadtatja fel ezeket is az ég örök csarnokaiba.

(PAULIK 1896. 307. p.)

Tehát a test-lélek egységét, elszakíthatatlanságát, mint eszmét, hitet a zsidó nép esetében 'a lélekről való tökéletlen fogalomként 'minősítette, de a következő mondatában már az egész emberiségre kiterjesztette ezt:

Különben megjegyezhetjük azt is, hogy az emberiség a léleknek önálló, testetlen létezését elgondolni, a testtől való elválasztását keresztülvinni soha sem volt képes.

(PAULIK 1896. 307. p.)

Továbbiakban a halottidézésről-szellemidézésről szólt, melyek a zsidóságnál is szokásban voltak, mégpedig olyannyira, hogy Mózes tilalmat is szabott e babonás tevékenységekre.¹¹

---

¹¹ Lásd 5Móz 18,11.

(PAULIK 1896. 308. p.) Ebből következik, hogy „a zsidó nép a sírban is életet sejtett”. Továbbá erre utal az az ószövetségi szöveg is, mely szerint Saul király az endori jósnővel megidéztette Sámuel szellemét, (PAULIK 1896. 308. p.) és erre utalnak „a próféták által eszközölt halott feltámasztások” is.¹² (PAULIK 1896. 309. p.)

Paulik a zsidóság jövő életbe vetett hitének tekintetében azt tartja valószínűnek, hogy létezett (‘megvolt’), csak a „kifejezése volt határozatlan”, vagyis még nem körvonalazódott teljesen e tárgyról a vallási tanítás. (PAULIK 1896. 309. p.)

Majd egy a zsidóságkép szempontjából fontos történelmi folyamatra mutat rá a szerző, miszerint...

...a zsidó nép hajdanában különösen két eszmének állott lelkesítő s megnyugtató hatása alatt. Az egyik : a zsidó nemzet Isten ígéletén alapuló nagy jövője ; a másik : az erkölcsi világrendben való erős hit.

(PAULIK 1896. 309. p.)

A fogság utáni iratokban viszont a próféták a feltámadásról már, mint egy bizonyosan bekövetkező dologról beszélnek, mely az ember halála után következik csak be, de ez egy olyan „kapu” lesz, melyen át a ’túlvilági kárpótlás’ lesz elérhető, az a kárpótlás, melyet a nép szenvedése miatt kap... (PAULIK 1896. 310. p.) Dániel prófétánál már megvannak az üdv és a kárhozat (kissé határozatlan) gondolatai is.¹³ (PAULIK 1896. 311. p.) A jók (a zsidóság) üdve és a rosszak (a zsidó nép ellenségeinek) kárhozata és örök gyalázata mindinkább befészkeltek magukat a zsidó hittudatba, s egyre inkább kidomborodtak. (PAULIK 1896. 311. p.)

Tóbiás könyve (apokrif irat) szerint az emberi lélek a halál után Istenhez tér vissza, a második Makkabeusi könyv (szintén apokrif irat) a feltámadást tanítja.¹⁴ A zsidóság halhatatlansági eszméje tehát létezett, ám nem volt eléggé határozott, eléggé kifejezett.

E hit ott élt a zsidó nép szívében minden korban s legfeljebb kifejezési módja, mint maga e hit, volt eleinte tökéletlen. De hova-tovább mindinkább fejlődött. Az örökélet nagy titka élénk érdeklődés tárgyát képezte gondolkodó szellemeinek, a kik e tárgyra vonatkozólag igen sok szép és felemelő gondolatnak adtak

---

¹² Lásd 5Móz 32,39; 1Sám 2,6 ; 1Kir 17,22 ; 2Kir 4,35.

¹³ Lásd Dán 12.

¹⁴ Lásd Tób 3,6 és 2Mak 7,14

kifejezést. Ő náluk látjuk életre kelni s kialakulni azokat a képzeteket, a melyek később a zsidóság talaján nőtt két vallásrendszernek, a keresztyénségnek és a muhamedanismusnak eschatológiáját alkotják s látni fogjuk azt is, hogy ezeknek egyike sem tud többé újat mondani, legfeljebb csak azokat fejti ki s alakítja át benső szellemének megfelelően, hogy átadja őket híveinek, vigaszául a bánatnak s támaszául az erkölcsiségnek.

(PAULIK 1896. 315. p.)

A végkövetkeztetését, miszerint a keresztyénség alapítói sok hittételt, eszmét stb. a zsidó hittudatból kölcsönöztek (PAULIK 1896. 365. skk.) arra a tényként állított kapcsolatra alapozta, mely szerint...

A keresztyénség a zsidó vallás talaján nőtt fel s így természetesen e két vallásrendszer képzetei sok tekintetben közösek.

(PAULIK 1896. 365. p.)

Mit akart kommunikálni a szerző? Elsősorban a keresztyénség és a zsidóság történelmi összetartozását hangsúlyozta. Valamint az ebből a kapcsolatból adódó azonosságokat a vallási nézetek terén, melyek esetében már fel lehet hívni a figyelmet a különbségekre, és e különbségek szembeállításával igazolhatóvá válik a keresztyén tanítás fejlettebb volta, felsőbbrendűsége a zsidó vallási tanokkal szemben.

Egy bekezdés szövege Miklós Géza könyvismertetőjéből:

A héberek theológiája – szerző véleménye szerint¹⁵ – csakis Istennek characterére és az emberek mivoltára vonatkozik. Izrael szent könyvében, az ó szövetségben, hiányzik – hogy saját szavaival éljünk – ’az őszintén bizalmas fogalom ama Lény felől, aki nincs ismert vagy megismerhető viszonyban a világgal vagy az emberrel’ (204. l.) S ez az ő héber theologia ’nem pusztán theismus, nem is tisztán monotheismus. Annál kevésbé van része, a legcsekélyebb mértékben is a

---

¹⁵ George John Douglas Campbell (Argyll hercege, tudós, szónok, egyházi író, államférfi) a fent nevezett szerző, akinek a *The Philosophy of Belief ; or, Law in Christian Theology* című művéről [A hit filozófiája ; vagy : törvény a keresztyén teológiában. London, 1896] készítette Miklós Géza az általunk itt elemzett könyvismertetőt.

pantheismus eszmélyéből. A zsidó fogalom az isteni Lényről teljesen elütő volt mindezekről' (204–205.). Igaz az ő hitökben is Isten 'bizonyval alkotója a természetnek', azonban korántsem egy azzal. 'Ő a mi lelkeinknek atyja; de soha sincs azonosítva a mi gyarlóságainkkal'. A héber theologia, a nélkül, hogy megpróbálna behatolni abba a régióba, a mely a mi erőinkre nézve nyilvánvalólag elérhetetlen, nevezetesen: az isteni értelem és annak működési szabályai vagy törvényei között levő benső viszonyba, eljutott ama magasztos eszme tanításához, hogy azok a törvények nemcsak örök változhatatlanok, hanem azok alkotják a természet valódi életét, hatalmának forrását, összes rendjének és szépségének egyedüli okát, és céljainak és megértésének egyetlen kalauzát. De mégis megvan a különbség a phisikai és a moralis törvények között, mert 'más a felfogás Istennek a világban való *működési módja* felől, a mely ép oly fontos és sajátlagos a héberekre nézve, mint a törvény egyetemes uralmáról való fogalmuk; s megint más az isteni *törvények eszméje* felől, mint a melyek önmagukban jogosak és igazságosak lévén, az emberre nézve érthetőek, s általa, mint moralis characterű lény által, felfoghatóak!' (220.)

(MIKLÓS 1898. 464. p.)

Ez a recenzióban a szerző a zsidóság és a kereszténység teológiájában lévő különbségek szembeállításánál fejtette ki, hogy az Isten a zsidó teológiában nincs ismert vagy megismerhető viszonyban a világgal vagy az emberrel, ebből következik, hogy a zsidó vallás egyáltalán nem panteizmus, nem pusztán teizmus, és nem is tisztán monoteizmus. A zsidóság fogalma az isteni Lényről teljesen különböző volt mindezekről a hitformáktól, tanításoktól.

A keresztény teológia istenképét ugyan nem fejtette ki, de az összehasonlítás érzékelhető, hiszen a zsidóság istenkoncepciójával kapcsolatban minden megállapítás egy itt le nem írt, ám kimondatlanul is nagyon is jól (fel)ismert teológiai tanítással került összehasonlításra. Az alapvető különbség – a szerző szerint – a zsidóság és a kereszténység istentana között az Isten megismerhetőségében, illetve az ezen a megismerhetőségen alapuló Isten-ember viszonyban nyilvánul meg. Ezzel az állításával és az azt követő fejtegetéseivel a kereszténység istentanát, a keresztény teológiát legitimálta a szerző.

Erhardt Viktor *A házasság a nemkeresztény népeknél* című, a M. S. 1895 évi számában napvilágot látott összehasonlító tanulmányában a zsidóságnak a házasságról vallott nézetét mutatja be elsőként, majd mintegy ahhoz vonatkoztatván sorolja fel a világunkban lévő s a

tudomány által ismert házasságkoncepciókat, házassági szokásokat. A zsidóság házasságelmélete természetesen az Írásban foglaltakon alapul. „A kinyilatkoztatás szerint Isten a házasság szerzője, ...” (ERHARDT 1895. 504. p.) A zsidóság házassági tanára a házasság társadalmi szerepét is meghatározta-meghatározza.

Annyi bizonyos, hogy a házasság közvetlenül a család, közvetve a társadalom alapja s a fajfenntartás, a kölcsönös segítség s a fajtalanság elkerülése céljából kötött legbensőbb életközösség ; mint ilyen bírja az isteni áldást : »növekedjétek és sokasodjatok és töltsétek be a földet.«

(ERHARDT 1895. 504. p.)

Láthatjuk, hogy a zsidóság eszmérendszerében a házasság társadalmi vonatkozásai, vetületei is az 'istenti áldás' által nyernek értelmet, sőt talán létet is.

E felfogás a pátriárkákénál s később a *zsidóknál* is uralkodó maradt mai napig ; mindenkor szent s az Isten által az emberi nem szaporítására rendelt szövetségnek tartott a házasság.

(ERHARDT 1895. 505. p.)

A szerző megjegyezte, hogy a pátriárkák korában *általában véve* az egyenjűség dívott, és a nők a férfikkal egyenrangúnak tartottak, s nagy tiszteletben részesültek. (ERHARDT 1895. 505. p.)

Az ősatyák a házasságot szent és Istentől rendelt állapotnak tartván, azt bizonyos vallásos szertartásokkal is kötötték, ...

(ERHARDT 1895. 505. p.)

Mózes törvénykönyvében már házassági akadályokkal is találkozunk, melyek elsősorban a különböző vérrokonsági kapcsolatban álló személyekre vonatkoznak, valamint a papi személyekre vonatkozó tilalmak továbbá egyéb tilalmak és kivételek is szerepelnek benne. Például a „valláskülönbség is akadályt képezett”. (ERHARDT 1895. 506. p.) A zsidóság ma érvényes házassági tanára is a mózesi törvényen alapszik, „kibővítve és jobban körülírva” azt.

A házassági akadályok majdnem ugyanazok, mint a kath. egyházban, kivéve az erőszak, rablás és természetesen egyházi rend akadályait. A rabbinusok szerint mindenkinek szigorú kötelessége megházasodni, – a nőtelen kisebbit az Isten képét s mintegy emberölést követ el. Csakis, aki a kinyilatkoztatás tanulmányozására adja a fejét, maradhat nőtelen s annak is kell maradnia.

(ERHARDT 1895. 507. p.)

Eddig a zsidóság és a kereszténység házasságról szóló alaptanításának, házassági szokásainak azonos forrásból (a kinyilatkoztatásból) való származásának körvonalazását láthattuk a tanulmányban. Ezen a ponton azonban azok a különbségek kapnak némi hangsúlyt, amelyek a keresztény olvasók tudatában nem csupán szembeállítják, hanem minősítik, rangsorolják is a házassági szokásokat. Először megjegyezte, hogy a zsidók az ősi többnejűségről nem mondtak le teljesen, hiszen Maimonidész szerint „a közönséges ember négy, a király tizennyolcz feleséget vehet”. (ERHARDT 1895. 509. p.) Majd felhívta a figyelmet egy idevágó és fontos rendeletre, miszerint a Napóleon által 1806-ban összehívott szinodium 1807-ben Párizsban bejelentette, hogy „a zsidóknak tilos a polygamia, kivéve azon országokat, melyekben a többnejűség dívik”. (ERHARDT 1895. 509. p.) Ez után a házasság felbonthatóságának kérdéskörét érintvén a szerző a zsidó szokásrendre hivatkozva közölte, hogy a zsidóknál a házasság felbontható ugyan (Hillél álláspontját követvén) de igen sok és nehéz feltételhez van kötve a rabbinusok révén. (ERHARDT 1895. 509. p.)

A tanulmánysorozat további részeiben a hinduk házasságtanától az afrikai, európai és amerikai népek, nemzetek házasságtanain keresztül eljutunk Ausztrália és a hozzá tartozó szigetek népeinek, törzseinek házassági szokásait ismertető fejezetig. Ezt az összegző-értékelő befejezés zárja, melyben számos hivatkozással alátámasztva megállapított, hogy a házasság az Istentől rendelt szent szövetség, mely az emberi nem fenntartására rendeltetett, a legtöbb népnél (főként a 'vadaknál') roppantul elfajult, bár még így is a legtöbb népnél (még a 'pogányoknál' is), a házasságok alkalmával az isteneikhez fordulnak, nekik áldoznak, hozzájuk imádkoznak-fohászkodnak. Ám az eszményi házasság, mely az isteni akaratnak mindenben megfelel, az csupán a kereszténységben, sőt a katolicizmusban található meg manapság. (ERHARDT 1895. 665. p.) Ebben az állításban, következtetésben már a szerző apologetikus szándéka nyert kifejezést, melynek értelmében a kereszténység, azon belül pedig a katolicizmus felsőbbrendűségének újabb bizonyítékát tapasztalhatja *bárki*, aki a világ népeinek házassági tanait összehasonlítja. A tanulmány végén olvasható még egy, az adott korszak sokat vitatott vallási-közéleti kérdését érintő mondat, melyben a szerző a

törvénykezés egyik aktuális problémájáról¹⁶ nyilvánította ki véleményét, melyet a tanulmányának következtetései támasztanak alá.

Kitűnik továbbá, hogy a házasságot a legmiveltebb, a cultura magas fokán álló népek sem tartották soha és sehol tisztán polgári viszonynak, sőt előtérbe helyezték annak vallásos erkölcsös mivoltát, a házasság megkötése alkalmával papjaik szolgálatát vették igénybe.

(ERHARDT 1895. 665. p.)

A tematikus szakaszokban kifejtett összehasonlításoknak köszönhetően a szerző arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a zsidóság házassági tanának és szokásrendjének vallási és társadalmi értékeit a történelem folyamán csupán a kereszténység volt képes hasonlóan magas kulturális fokon álló tanítással elérni, sőt a katolikus házasságtan a zsidóság házasságézményét még felül is múlta. A házasságtanok közötti azonosságokon és különbözőségeken túlmenően közölt információ a katolicizmus felsőbbrendűsége az adott hitelvi kérdésben.

A M. S. 1896. évi számában Fischer-Colbrie *Ágost az Isten szeretete. Egy fejezet a katolikus hit védelméből* című tanulmányában a katolikus hitet egyéb vallási közösségek eszméivel összehasonlítható fejezetben a következő megállapítást tette:

Az ó-testamentum zsidó vallásában az isteni szeretetre indító-okok sokkal kevésbé voltak ismeretesek, mint ahogy azokat az új-szövetség kifejtette.

(FISCHER-COLBRIE 1896. 654. p.)

---

¹⁶ A képviselőházban gróf Csáky Albin kultuszminiszter 1893. április 26-án terjesztette be az első két egyházpolitikai javaslatot: az izraelita vallás egyenjogúsításáról és az állami anyakönyvezésről. Május 17-én ezeket követték a vallás szabad gyakorlásáról és a vegyes házasságokban született gyermekek vallásáról szóló javaslatok. A képviselőházban mindegyik keresztülment, majd a főrendiház elé kerültek. Az április 26-án benyújtott, a zsidó vallás recepcióját célzó törvényjavaslat szövege a következő:

- 1.§. Az izraelita vallás törvényesven bevett vallásnak nyilvánítatik.
- 2.§. Az izraelita vallásról keresztény hitre, vagy megfordítva, keresztény hitről az izraelita vallásra való áttérésekre az 1868 : LIII. t.c. 1–8. §§-ban, valamint ugyanezen törvény 14. §-ban foglalt rendelkezések hatálya kiterjesztetik.
- 3.§. A jelen törvény végrehajtásával a miniszterium bízatik meg.

Majd a 19. századi zsidóság és az ókorban élt zsidóság eszméinek szembeállításával a kereszténység felsőbbrendűségét még jobban kiemelte:

Hogy *a modern zsidó vallás* a talmudizmus e tekintetben pláne mélyen az ószövetségi alatt áll, nem szorul bizonyításra.

(FISCHER-COLBRIE 1896. 654. p.)

2.3. A zsidóság erkölcsi jellemvonásairól alkotott képek

A cím szinte mindent elmond a tartalomról. Ebben a szakaszban a zsidóság morális attitűdjét tárgyaló tanulmányok, szerzői vélekedések, állítások elemzése kerül bemutatásra.

S. Szabó József a héber irodalom hatásait tárgyaló művében (*A héber irodalom hatása a görög írókra*) található az az állítás, miszerint a zsidó szellemiség „az alexandriai korszakban (300 – 146. Kr. e.) jött szorosabb érintkezésbe a göröggel...” (S. SZABÓ 1894. 575. p.) E korszakot a lexikális forrásművek többsége, a *hellenisztikus uralom* koraként nevezi meg, mely (pl. ATTIAS–BENBASSA 2003. szerint) i. e. 332-től i. e. 142-ig tartott, s ekkor a zsidóság mintegy két évszázadon keresztül hellenisztikus uralkodók gyámsága alatt élt. E korszakban S. Szabó megállapítása szerint az „ószövetségi héber eszmék nem kerültek ki az alexandriai görög tudósok figyelmét,” akik egyébként szerettek volna mindent a görög szellemiséggel ötvözni, illetve abba beolvasztani. A magát a tudományos világ uralmára hivatottnak érző görög szellemiségnek a héber szellemiséget magába olvasztani akaró erőket meggátolandó, fellépett néhány zsidó tudós – akik „Alexandriában jártasságot szereztek a görög bölcséletben” – és egy olyan bölcséleti rendszert dolgoztak ki, mely „kilépve a zsidó öntelt particularismus határai közül,” (vagyis az állami különállásra való törekvés büvkörét elhagyván) minden bölcsélet alapjául az ószövetségi eszméket tette meg. „E törekvés teremtette meg az alexandriai hellen-zsidó vallásbölcsészetet,” mely szinkretizálta a különböző bölcséleti rendszerek (pl. a platoizmus) eszméit. Eme iskola képviselői többek között Philon és Aristobulus. (S. SZABÓ 1894. 575. p.)

E vallásbölcséleti irány hívei-művelői – annak érdekében, hogy a héber irodalom nagyságát, ősiségét és jelentőségét bizonyítsák, a legrégebb időkől kezdve kapcsolatba hozzák a héber és a görög szellemi alkotásokat, s olykor hamis állításokkal is éltek. (S. SZABÓ 1894. 575. p.) Megemlítette, hogy csatlakozott hozzájuk Josephus Flavius is, aki történeti műveit ezzel a

célzattal írta. (S. SZABÓ 1894. 576. p.) Ez után arról írt, hogy számos tudós-kutatót tévesztettek már meg a történelem során a héber és a görög eszmeiség egymáshoz hasonló irodalmi megnyilvánulásai. Majd jön a következtetése, mely szerint ezek az 'esetleges hasonlóságok' valószínűleg csupán az azonos eszmeikörben élő-gondolkodó szellemek „csodálatos találkozása”, mely akkor is bekövetkezhet (ill. bekövetkezik), ha „azoknak egymás létezéséről még talán sejtelmök sincsen”. (S. SZABÓ 1894. 579. p.) Az ezek után következő összehasonlító verstani elemzésekkel a szerző az előző állítását igyekezett igazolni. A verstani elemzéseket felvonultató szakasz egy több népet is jellemző mondatának részletei:

Ott volt Egyptom a maga titkos mysteriumaival, a héber aggodalmas elvonultságával, az arab szenvedélyes vakságával s mindezek mellett és fölött (...) a görög tudós apparátusával.
(S. SZABÓ 1894. 582. p.)

A zsidóságot tehát aggodalmas elvonultsággal jellemezte. Majd megjegyezte, hogy a görög nép ill. a műveltsége idővel elnyomta a többi nép műveltségét Alexandriában. A görög szellem expanzív (terjeszkedő, hódító) ereje arra ösztönözte az Alexandriában élő zsidókat – előbb néhány tudóst, majd az egész héber közösséget –, hogy a görög nyelvben is jártasságot szerezzenek. Idővel már a saját vallási hagyományaikat sem értették meg maradéktalanul, hiszen elfeledték saját (szent) nyelvüket is. Ekkor és e miatt jöttek segítségül a maszoréták, és e miatt készült el a Septuaginta. (S. SZABÓ 1894. 582. p.)

A szerző egyébként magasabbrendű értéknek tartja a héber szellem 'termékeit', mint akár a görögökét, akár más ókori népét. A héber szellem sajátosságait a választékos ízlésében, az emelkedettségében, gyöngédségében, a bájaiban, az egyszerű méltóságában, a mozgalmas elevenségében és a szenvedélyes kitörésében határozta meg. Ezzel szemben a görög szellemet mesterkéltnek, erőszakosnak és hatásvadásznak címezte. (S. SZABÓ 1894. 583. p.) Bár azt is kijelentette, hogy...

...azt immár bizonyosra vehetjük, hogy hellenistikus műveltségű zsidók minden lelkiismeret-furdalás nélkül üzték a plagium és contaminatio dicstelen munkáját.
(S. SZABÓ 1894. 583. p.)

Vagyis a hellenizált zsidó szerzők el-eltulajdonították mások szellemi műveit, illetve a sajátjukba ötvözték azok részeit. Itt példaként említette Aristobulust, aki magyarázatot írt a

Pentateuchushoz, „melyben azt akarta bebizonyítani, hogy valamennyi görög költő és bölcsész eszméit, gondolatait és maximáit a Pentateuchusnak ősrégi fordításából merítette”. Annak érdekében, hogy érveinek és bizonyítékainak hathatósabb ereje legyen, oly módszerhez folyamodott, mely a saját állításait igazolni látszott, s melynek lényege, hogy pl. Homérosz, Hésziodosz és Orpheus neve alatt, de saját maga által készített verseket bocsátott forgalomba. A világ egy ideig elhitte ugyan a csaló állításait, ám a történelem már leleplezte ezeket a hamisításokat. (S. SZABÓ 1894. 584. p.)

Az efféle morális viselkedést, az 'elgörögösödött szellemet' az 'elkorcsosult lélek erőtlenségeként' minősítette a szerző, s ebben érhető tetten szándéka, vagyis az, hogy mi is volt fontos a szerzőnek. Itt a filozófiai gondolkodáson alapuló és az egyistenhiten nyugvó moralitás szembeállítására és értékelésére helyeződött a fő hangsúly. Az ószövetségi eszmék által meghatározott erkölcsi magatartás magasabb rendűnek ítéltetett, mint a görög bölcséleti rendszerek által meghatározott morális alkat. De fontos üzenete még a tanulmánynak az a megállapítás is, hogy bár a hellenisztikus morál alsóbbrendű a zsidóságénál, a hellenizáció veszélyes, mert alkalmas a magasabb rendű erkölcs megfertőzésére, megrontására.

Pukánszky Béla a zsidóság erkölcsiségét tárgyaló tanulmányában (*A profetizmus lényege és jelentősége*) az Ószövetség evangélistáinak nevezte a prófétákat, kiknek szavai Izraelhez voltak ugyan intézve, de a föld minden népéhez szóltak-szólnak. (PUKÁNSZKY 1893. 80. p.) Kuenenre hivatkozva állította, hogy Izrael profetizmusa olyan egyedi jelenség, mint pl. a görög bölcsészet. (PUKÁNSZKY 1893. 54. p.) A próféták Izrael vallásának történetében mintegy 700 éven át, Sámueltól Malakiásig¹⁷ hősöknek tekintettek, s rájuk még Jézus is („a mi Mesterünk és Prófétánk”) mint a maga elődeire és úttörőire hivatkozott. E próféták Jahvénak, „Izrael szentjének” igazságát, szeretetét, ítéletét, bocsánatát és vigasztalását hirdették, s egész életüket a vallási célok megvalósításának szentelték. A profetizmus Izrael szellemi életének sajátos jelenségeként él a köztudatban, mert Jahve prófétái lényegesen különböznek a más népeknél hasonló szerepkört betöltő személyektől. A próféta nem jövendőmondó, nem jós, nem halottidéző, hanem Jahve igéinek szószólója, parancsainak

---

¹⁷ A bibliai profetizmus előtörténete ugyan visszanyúlik az izraelita állam kialakulása előtti időszakra, ám az első nagy lendületet az i. e. 11. században a prófétaközösségek megjelenésével kapta. E közösségek kapcsolatban álltak egy-egy kiemelkedő vallási személlyel, pl. Sámuellel, a bírák korának vezérével, akit az első prófétának tekint a történetírás. A talmudi hagyomány szerint Malakiás próféta halálával szűnt meg Izraelben a prófétai ihletettség, s így a prófétai korszak. Bár Malakiás személyének meghatározása némi nehézségbe ütközik, annyit azonban megállapíthatunk, hogy prófétai működése nagy valószínűséggel az i. e. 5. századra esik.

hirdetője. (PUKÁNSZKY 1893. 53–54. p.) A próféciák nem jóslatok, hiszen sem céljuk, sem tartalmuk nem az eljövendő dolgok idő előtti leleplezése, hanem sokkal inkább olyan morális alaptételeknek, sarkigazságoknak a hirdetése, tudatosítása a népszellemben, melyekre nézve a prófétáknak „nem kellett félniök, hogy a jövő által meghazudtoltnak”. (PUKÁNSZKY 1893. 69–70. pp.)

A próféták szembeötlő ismertetőjegyei az entuziazmus (elragadtatás, lelkesedés), a felsőbb hatalomtól való „megragadottság” és a vele járó vehemencia. (PUKÁNSZKY 1893. 57. p.) A hatalom birtokosai szinte minden prófétában zendülőt gyanítottak, hiszen az állami-társadalmi életben betöltött szerepük révén az uralkodói dinasztiák gyakori változása (is) többször is tőlük függött. (PUKÁNSZKY 1893. 59–60. pp.) A próféták számára Jahve akarata szent volt, „benső életük” (szellemi életük) törvényévé vált. Ez a mély bizalom (hit), és az erkölcsi komolyságuk szilárdsága volt az, ami a prófétákat a „kortársaik fölé emelte”. (PUKÁNSZKY 1893. 61. p.) Bizonyos próféciákból (pl. Jer 5-7; 26,4; ...stb.) arra a feltevésre lehet következtetni, hogy „az ember valláserkölcsei állapotának megváltozása Jahve hangulatának és indulatának megváltozását vonja maga után”. (PUKÁNSZKY 1893. 68–69. pp.)

Mikeás oly kétségbeejtőnek értékelte népének s különösképpen népe vezéreinek erkölcsi állapotát, hogy nem kételkedett a legborzasztóbb katasztrófa bekövetkezésében sem (ld.: Mik 3,12), hogy ti. a Templomot le fogják rombolni. (PUKÁNSZKY 1893. 72. p.) A próféták tisztelete annál nagyobb mérvű volt, minél nagyobb volt a távolság a nép tényleges valláserkölcsei állapota és az ő erkölcsi tisztaságuk-tekintélyük között. (PUKÁNSZKY 1893. 76. p.) A próféták a rájuk hagyományozott vallási igazságokat „tisztán tartva és tovább fejlesztve eljutottak” az etikus monoteizmusig, amit más népek bölcsei addig fel nem fedeztek. (PUKÁNSZKY 1893. 77. p.) E tanulmányában egy másik helyen is megjegyezte, hogy a profetizmus története „az erkölcsi, universalis monotheizmussal végződik”. (PUKÁNSZKY 1893. 75. p.) Két további fontos megállapítás a zsidóság erkölcsi állapotáról:

A Jahvismus tisztult, erkölcsi felfogásának terjesztése, s az ennek megfelelő erkölcsi élet létesítése egyszerre nem volt lehetséges ; s ekként a próféták eszményük megvalósításával a jövőre voltak utalva.

(PUKÁNSZKY 1893. 67. p.)

... mindazt, a mi értékeset a zsidóság vallási téren felmutatott, a prófétáknak köszönheti ; a *próféták emelték Izráelt a legnevezetesebb nemzetek sorába.*

(PUKÁNSZKY 1893. 78. p.)

A szerző számára fontos volt annak igazolása, hogy a próféták – akikre Jézus is a maga elődeiként tekintett – morális alapigazságokat hirdettek, továbbá az, hogy bár a próféták szavai a zsidósághoz voltak ugyan intézve, ám tulajdonképpen a föld minden népéhez szóltak-szólnak. Többször hangsúlyozta, hogy a próféták nem jósok, a próféciák nem jóslatok. Ezekkel a hangsúlyokkal és ezzel a szembeállítással a próféták morális tanításának egyetemességét kívánta kommunikálni a szerző, mely alapján a zsidóság erkölcsi állapotáról, illetve a morális eszmék gyakorlati kiteljesedésének és tökéletesedésének jövőbeni (a próféták korához képest jövőbeni) lehetőségéről fejthette ki eszméit. A 'jövőbeni lehetőség'-gel kapcsolatban pedig utalt annak a kereszténységben való megvalósulására is (lásd pl. 'a prófétákra még Jézus is a maga elődeiként hivatkozott', és 'az Ószövetség evangélistáinak nevezett próféták'-ról szóló részeket).

Józsa Zsigmond *A zsoltárok* című tanulmányában a következő módon jellemezte a *királyság korában* (a királyság korszaka i. e. 1020 körül vette kezdetét és i. e. 931-ig, a két királyság korának kezdetéig tartott) élt zsidó nép erkölcsi magatartását, erkölcsi minőségét:

A Dávid korabeli nemzedék pedig, mely a féktelen kicsapongásokban, állatias szenvedélyekben és szokásokban elmerült Birák korának határától alig egy lépésnyire távozott még, semmivel sem állott magasabb erkölcsi színvonalon, mint a minőt az idézett tettek feltételeznek. Nem botránkozott meg ilyen jelenségeken, bűnnek nem minősíté azokat.

(JÓZSA 1891. 353. p.)

Itt a szerző az előző bekezdésekben (JÓZSA 1891. 352. p.) leírt „embertelen kegyetlenségekre” utalt, melyeket a zsidóság a legyőzött szomszédjaival szemben követett el. Továbbá:

Sőt némely társadalmi szokást, p. o. a soknejűséget, melyet nemcsak a mai mívelt társadalom tart az erkölcsiségre nézve veszélyesnek, hanem a későbbi Izrael is kárhóztatott már és pozitív törvényekben tiltott, úgy tekintett, mint minden valódi izraelita törekvésének természetes célját. Még Izrael legnagyobb prófétáinak sem jutott eszébe Dávidot elítélni ezen, a kor szellemével összhangzó szokáshoz való alkalmazkodásáért, a miben, különben, fia a «bölcs Salamon» sokszorosan túltett rajta.

(JÓZSA 1891. 353. p.)

Valamint...

... azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a Dávid személyéhez fűződő hibák egy része, minők a ravaszság, csalás, bosszúszomj, sőt a kicsapongás is – a zsidó nép specifikus faji sajátosságai közé tartozik, tehát oly természetű, mely egy magasabb álláspontról tekintve a dolgot – határozottan tiltja az egyéni felelősség elvének feltétlenül és kérlelhetetlen szigorral való alkalmazását.

(JÓZSA 1891. 353. p.)

A szerző következtetése szerint a mély megalázkodásról és erős bűnbánatról szóló zsoltárversek nem származhatnak Dávidtól, még ha azok az ő nevével is jelentek meg. (JÓZSA 1891. 356. p.) Ám a tanulmányban szép számmal közölt olyan, a zsidó erkölcsöt érintő állításokat is a szerző, melyek arra engednek következtetni, hogy az irodalmi mondanivalón túlmenően is volt közlési szándéka. Ha felsorolásszerűen kiemeljük és egymás mellé szerkesztjük az ilyen szövegrészeket, akkor talán igazolhatóvá válik a *másodlagos* szándék megléte. A felsorolás:

- A féktelen kicsapongásokban, állatias szenvedélyekben és szokásokban elmerült (*királyok korabeli*) zsidóság, semmivel sem állott magasabb erkölcsi színvonalon, mint a minőt az idézett tettek feltételeznek. Nem botránkozott meg ilyen jelenségeken, bűnnek nem minősítette azokat. (JÓZSA 1891. 353. p.)
- A soknejűséget, mint társadalmi szokást, a (*királyok korabeli*) zsidóság, mint minden valódi izraelita törekvésének természetes célját tekintette. (JÓZSA 1891. 353. p.)
- A ravaszság, csalás, bosszúszomj és a kicsapongás a zsidó nép specifikus faji sajátosságai közé tartozik. (JÓZSA 1891. 353. p.)
- A zsidó nép oly természetű, mely egy magasabb morális álláspontról tekintve a dolgot, határozottan tiltja az egyéni felelősség elvének feltétlenül és kérlelhetetlen szigorral való alkalmazását. (JÓZSA 1891. 353. p.)

E felsorolás magáért 'beszél'. Morális nézőpontból eléggé egyoldalú képet festett a szerző e szakaszban – hiszen mindezek az állítások egyetlen oldalon találhatóak.

A tanulmány két folytatásban jelent meg, a második közleményben szerepel még egy állítás, mely a szerző zsidóságképet formáló véleményét tükrözi (s mely értékítéletében az előző felsorolás megállapításaitól különbözik), eszerint a zsidó népet vallása áldásainak szabadon

történi élvezetében nem gátolta az idegen uralom, hiszen a vallásos élet terén megnyilvánuló függetlenségi ösztön a zsidó nemzet veleszületett ösztöne. (JÓZSA 1891. 554. p.)

És még fontos volt a szerzőnek az is, hogy mindezeket az állításokat megelőzően, a tanulmány elején (a második oldalon) felhívja a figyelmet arra, hogy a zsolotárirodalom a zsidó vallás tartalmából csupán az egyetemes érvényű emberi igazságokat-következtetéseket építette magába, és csak 'ritkán' viseli magán a specifikus zsidó felfogás jellegét. (JÓZSA 1891. 336. p.)

Szlávik Mátyás *A jövő vallása s annak prófétái* című vallásfilozófiai tanulmányában – mely Schopenhauer, Hartmann és de Lagarde valláskonceptióit mutatja be és illeti kritikával – a zsidóság moralitását is érintő állításokkal találkozunk. Két részlet a *Schopenhauer c.* fejezetből:

A legrosszabb és legvadabb vallások a zsidóság s az islam, a maga ledér optimismusával és szegényes theismusával.

(SZLÁVIK MÁTYÁS 1895. 34. p.)

...a pelagianismus (...) a kereszténységet a ledér optimistikus zsidóság színvonalára igyekezett alásüllyeszteni.

(SZLÁVIK 1895. 35. p.)

A legrosszabb és legvadabb vallások valamint a szegényes teizmus, mint a zsidóságot minősítő kifejezések mellett figyelmet érdemel a ledér optimizmus forma is, mely mindkét mondatban szerepel, s mellyel a könnyelműséget és a felelősségérzet hiányos voltát, illetve a felelőtlenséget igyekezett hangsúlyozni a szerző, melyek szerinte a zsidóság karakterisztikus jellemvonásai közé sorolhatóak. És ezzel a zsidó vallás jellemvonásait olyannak állította be, hogy a zsidóságot mindkét mondatában negatív, az egyikben pedig emellett a muszlimokkal egyenrangú vallási közösségnek minősítette. Tehát a három vallásforma közül a kereszténységet kiemelte, annak felsőbbrendűségét hangsúlyozta. Továbbá felhívta a figyelmet arra a veszélyre is, hogy a történelemben már léteztek olyan törekvések, melyek a kereszténységet a zsidóság nivójára igyekeztek lesüllyeszteni – tehát jó lesz óvatosnak lenni. Szlávik professzor egy másik tanulmányában, a következő, szintén az erkölcsiséget érintő megállapítást tette:

A középkori pápistaság miként hittani világnézetébe, úgy erkölcsi felfogásába is sok pogány és zsidós elemeket vett át, míg ezzel szemben a protestantizmus éppen a pogány és zsidós elemektől tisztította meg a keresztyén vallásosságot és erkölcsiséget egyaránt.

(SZLÁVIK 1897. 217. p.)

A pápistaság kifejezésen természetesen a római katolikus egyház értendő, melyről annyit tudunk meg e mondatból, hogy a hitelveibe és a morális alapelveibe is beépített a zsidóság és a pogány vallások hitelveiből illetve erkölcsi tanításukból bizonyos elemeket, mégpedig nem is keveset – de hogy pontosan miket, az nem derül ki. Megtudjuk még azt is, hogy ezzel szemben a protestantizmus éppen ezektől az elemektől – melyeket ti. a katolikusok építettek be – tehát ezektől *tisztította meg* a keresztyéniséget, úgy hitelveiben, mint erkölcsiségében. Ha a *tisztította meg* kifejezés jelentéstartalmát kellő hangsúllyal vesszük figyelembe, akkor kitűnik, hogy a szerző az említett vallási csoportok között egy rangsort állított fel, melynek értelmében a zsidóság és a pogányság egy e mondatban nem differenciált osztályba tartoznak, a katolicizmus már egy előrehaladottabb formát valósított meg, de a teljesen tiszta erkölcsiséget és tiszta világlátást (vagy hitet) csupán egy még magasabb rendű vallásalak, a protestantizmus segítségével érthette el. Mit akart ezzel közölni a szerző? Azt, hogy az igazi, a valóban felsőbbrendű keresztyéniséget a protestantizmus valósította meg. Miért volt ez fontos a szerzőnek? Mert a vallási közösségek szembeállításával, összehasonlításával, rangsorolásával szándékozott a saját csoportjának felsőbbrendűségét igazolni.

Kereszty Viktor a M. S. 1890. évi számában megjelent tanulmányában (*Flavius Josephus iratainak értékéről*) Josephus Flaviust a következő jellemvonásokkal ábrázolta: „Felvilágosodott”, „ügyes számító” (KERESZTY 1890. 804. p.); „opportunistá jellem” (KERESZTY 1890. 811. p.); „oly alkalmazkodó tudott lenni” (KERESZTY 1890. 808. p.); „jelleme meglehetősen ruganyos” (KERESZTY 1890. 817. p.); nem következetes, nem ’jellemzilárd’, vallási meggyőződése ’a levegőben ingott’, „nem volt ő sem vallásos zsidó, sem más cultus híve, hanem egy ’felvilágosodott’ opportunistá”. (KERESZTY 1890. 817. p.)

Ezeket a jelzős szerkezeteket egy személyre vetítvén a szerző a zsidónak született, majd rómaiává lett Josephus Flaviust egy elvtelen megalkuvó, a pillanatnyi előnyökért a fontosabb célokat eláruló, a mindenkor helyzethez ügyesen-rugalmasan alkalmazkodó, kiegyezésre bármikor kész, ám felvilágosodott és számításaiban ügyes-sikeres személynek látta. Mindezek mellett fontos megjegyzése, miszerint Josephus Flavius *vallási meggyőződése a*

levegőben ingott, sőt ennél határozottabb állítása, hogy Josephus Flavius *nem is volt vallásos zsidó*, nos ezek az állítások bár egy konkrét személyről állítottak, mégis sugallják azt a következtetést, hogy amennyiben egy ilyen ismert személyiség is, mint Josephus Flavius megtehetette azt, hogy a vallását mintegy feladván a világi értékrend változékonyságához igazítsa életmódját, akkor ez a vallás nem lehet tökéletes, s mint ilyen mások is lebegtethetik vallási meggyőződésüket, vagy akár el is hagyhatják, meg is tagadhatják azt. Egyébként éppen Kereszty jegyezte meg egy másik tanulmányában (*Az idő teljessége*) azt, hogy a farizeusok szemében az egyik leggyűlöletesebb *dolog* a „hitehagyott zsidó” (KERESZTY 1891. 336. p.) A zsidó vallás gyakorlását elhagyó Josephus Flavius történetíróként előnyös képet akart alkotni-adni a zsidóságról (KERESZTY 1890. 817 p.), és ennek érdekében...

...nem habozik kihagyni oly részleteket a történetből, melyek a zsidók jellemére hátrányosak...

(KERESZTY 1890. 812. p.);

...másrésről ő maga nem egy legendát fűz be a történet folyamába, (...) meg nem tagadhatván egészen ifjúkori neveltetésének emlékeit, melyeket még a rabbi-iskolában szítt magába, ahol az ilyen mondaszerű, legendaféle expositiók napirenden voltak.

(KERESZTY 1890. 813. p.)

Josephus Flavius *A zsidó háború története* című művében például azt állította, hogy a zsidó nép túlnyomó része ugyanolyan római-barát érzelmű-hajlamú, mint ő maga. A Római Birodalommal szemben a végletekig vitt ellenállást pedig a népében uralomra jutott rablóbandáknak tulajdonította. (KERESZTY 1890. 810. p.) Kereszty tehát azt állítja a zsidó, ám zsidóságát feladó Josephus Flaviusról, hogy a zsidóság érdekeit elsődleges célként kezelvén írta történeti munkáit, és élte nem-zsidó életét, bár azt is megjegyezte, hogy mindezek ellenére...

...Ő ugyan zsidó maradt, sőt műveinek sok helyén még a csodákban, egyáltalában, a természetfölöttiben való hite is nyilvánul : mindazonáltal sokkal jobban akart ő tetszeni a világnak, hogysen az ő theologikus digressióit komolyan, vagy éppenséggel mint az ő korabeli zsidóság hitvallásának kinyomatát, lehetne számba venni.

(KERESZTY 1890. 823. p.)

E szerint viszont legalábbis szellemiségében zsidó maradt Josephus Flavius, akiről az előbb még azt olvashattuk, hogy *nem is volt vallásos zsidó*, valamint azt, hogy a *vallási meggyőződése a levegőben ingott*. Eme ellentmondás élének tompítására szolgálhat az a megjegyzés, miszerint Josephus Flavius zsidós megnyilvánulásait, *teologikus digresszióit* (azaz a hitérettel kapcsolatos kitéréseit, a tárgytól való elkalandozásait) nem is kell igazán komolyan tekintetbe vennünk. Tehát történt, ami történt, annyit érdemes tudni, hogy Josephus Flavius elhagyta vallását, mert ...

... Ő „felvilágosodott” volt s lelke legmélyebb rejtekeiben nem volt tisztában magamagával, hogy mit és hogyan tartson meg a zsidók vallásos fogalmaiból, a politikai állapotok olyan fordulata mellett, milyenek ő szemtanuja volt.

(KERESZTY 1890. 823. p.)

Ebben a mondatban a szerző az egyén ábrázolásával a zsidó vallás jellegére is utalt, hiszen ha a politikai állapotok olykor felülkerekedhetnek rajta, mert nem nyújt olyan bizonyosságot a benne élő egyének számára, amellyel megőrizhetnék az önnön meggyőződésüket, s ily módon a vallásuk tisztaságát is, akkor a zsidóság vallása bizony nem tökéletes.

A M. S. 1895. évi számának *Vegyes közlemények* című rovatában is a zsidó vallás elhagyásával találkozunk egy rövid közleményben, melynek teljes szövegét idézem.

Megtért rabbi. Trsztenán megtért és megkeresztelkedett Besszer Armin fiatal rabbi, belátván ép az ó-szövetségi sz. könyvekből, hogy az az igazi izraelita, aki levonja a következtetést a profécziák Jézus Krisztusban való beteljesedéséből. A hivek elhalmozták a neofitát szeretet-nyilatkozataikkal.

(M. S. 1895d. 880. p.)

A zsidóból rabbiból keresztény hívővé lett neofita történetében a hangsúlyt már a hitelhagyás – valamely vallási meggyőződés feladhatósága, vallási hovatartozás elvetése, megszüntetése – kapta, hanem a *belátáson alapuló áttérés*, mellyel a befogadó vallás – történetesen a kereszténység – igazabb, kiteljesedettebb, tökéletesebb volta állítható és igazolható.

Az erdélyi szombatosok közösségének történetét és alapvető hitelveiket bemutató közleménnyel találkozhatunk a M. S. 1894. évfolyamának *Vegyes közlemények* című rovatában, mely a *Pesti Napló* tárcarovatában megjelent 'figyelemreméltó' cikk kapcsán ismerteti a kérdésről a katolikus egyház véleményét. E szerint az erdélyi szombatosok ...

...tősgyökeres székely góbé létökre, egészen áttértek a zsidóságra. Az ember nem is hinné, ha szemeivel nem látná, hogy az unitarizmusból sarjadzott e herezis hogy veszett el – a zsidóságba !

(M. S. 1894c. 311. p.)

A szombatosok közösségének alapítójáról¹⁸ pedig azt állította, hogy „mint kevésbé iskolázott ember, vallásának rendszerbe foglalására nem volt alkalmas”, (M. S. 1894c. 312. p.) valamint azt, hogy:

Krisztus istenségét elvetette, miért maguk unitárius ellenfelei azt hirdették, hogy zsidóvá lett, vagy legalább zsidózóvá ; pedig hitvallásában egyebekben több elem van még a kereszténységből, mint amennyit átvett a zsidó vallásból.

(M. S. 1894c. 312. p.)

A zsidó vallásból átvett tanoknak és rítusoknak, az unitáriusok herezisének, eretnokségének említése, hangsúlyozása mind-mind a teológiai különbségek érzékeltetését célozzák. Ami miatt e cikk elemzése ebbe a szakaszba került, az a következő idézetek szövegeiben található állításokban keresendő.

A zsidó-vallásra áttért székelyeinket alig birjuk megkülönböztetni a született orthodox zsidóktól. Külsejükben, néhányat kivéve annyira megváltoztak, hogy látásukra inkább galicziai zsidófaluban hihetné magát az ember, ...

(M. S. 1894c. 314. p.)

---

¹⁸ A székely szombatosok közösségének megalapítója és hitelveiknek első kidolgozója Eőssi András, székely főnemes.

Azután meg figyelembe kell venni, hogy vannak köztük olyanok, akiket lelkiük üdvösségének elnyerése mellett a meggazdagodás reménye is kecsegtetett, mert hisz a köznép a zsidókat mind gazdagoknak tartja.

(M. S. 1894c. 315. p.)

A zsidó vallásra áttérésük tehát nem tette őket született kereskedőkké. Valaki mondotta is, hogy azért lettek a szombatosok zsidók, mert azt gondolták, hogy ők szintén megélnék majd dolog nélkül, mint a zsidók ; csakhogy hát ahhoz nincs nekik eszük.

(M. S. 1894c. 315. p.)

Az üldözések miatt, amelyeknek a szombatosok a múlt századokban ki voltak téve, nem csoda, hogy az idők folyamán hitelveikben mindegyre közeledtek egymásik, bizony csak lenézett vallásfelekezet, a zsidóság felé.

(M. S. 1894c. 315. p.)

Ezekben a mondatokban a zsidókról, a zsidóságról azt a többségi csoportban (a 'köznépben') általánosan elfogadott képet igyekezett megerősíteni a szerző, mely szerint *a zsidók mind gazdagok*, ám a gazdagsághoz *dolog nélkül* jutnak, tehát az nem a tisztességes munkán alapul. A külsőségeket és az eszességet is megemlítette, valamint utalt a zsidóság lenézettségére. E *lenézettség* és a *veszett el a zsidóságba* kifejezések a zsidó vallás alsóbbrendű mivoltát hangsúlyozzák a kereszténységgel szemben. Azzal a kereszténységgel szemben, melyből szerencsére több hitelvi elemet vett át és tartott meg az eredeti keresztényi tanítástól elhajló tévtan, mint amennyit a zsidó vallásból vett át. A kereszténység felsőbbrendűségét látszik igazolni annak kifejtése is, miszerint a szombatosok döntő többsége az üldözések miatt más bevett vallásokra tértek át az elmúlt századokban. Tehát a szombatosság a zsidósághoz hasonlóan nem nyújt olyan bizonyosságot a benne élő egyének számára, amellyel megőrizhetnék az önnön vallási meggyőződésüket, s így módon a vallásuk tisztaságát is, következésképp sem a szombatosok sem a zsidóság vallása nem tökéletes.

Kereszty Viktor a M. S. 1891. évi számában megjelent, *Az idő tejessége* című tanulmányában tett kijelentése ...

... A zsidóknak ezt a kemény, hajthatatlan természetét, s a vallási nézeteikben gyökerező merevségét...

(KERESZTY 1891. 250. p.)

... állítja elénk, mely szerint a *merevség* olyan karakterisztikus zsidó tulajdonság, mely a vallási nézeteiken alapul.

A M. S. 1896. évi számának a *Vegyes közlemények* című rovatában a *Zsidó hitujítók* című közlemény írója egy a magyarországi zsidó közösségen belüli teológiai vitáról tudósított. A szerző megjegyezte, hogy a „receptió, meg a liberalizmus belevetették magukat a zsidóságba,” (M. S. 1896c. 872. p.) – mely ennek köszönhetően önmagán belül máris különböző irányzatokat kezd kialakítani. Az egyik ilyen *új liberális* csoport kiáltványában a teológiai, írásmagyarázatbeli és szokásbeli különbözőségekre felhívván a zsidóság figyelmét, egy szervezethez, a 'Szabad Izrael'-hez való csatlakozásra szólította fel a hazai hitsorsosait. Az egységes hitelvek hiányának, illetve e hiányból fakadó szokásrendbeli és teológiai ellentéteknek a hangsúlyozása – a szerző szerint – örvendetes.

Ha mi magunk irtuk volna e sorokat, még tán baj is lett volna belőle ; de ezek a »szabad izraeliták« maguk is zsidók, azért nagyon örülünk, hogy ők mondják el, hogy mily nevetséges, mikor a zsinagógában így imádkoznak : haschonók haboók bi Jerusalaim (jövő évre ilyenkor Jeruzsálemben), holott ez eszök ágában sincs.

(M. S. 1896c. 874. p.)

Mit akart kommunikálni a szerző? A kiáltvány pontjainak többé-kevésbé részletes ismertetésével a zsidóságon belül meglévő nézetbeli megosztottságra esett a hangsúly. Az idézett bekezdésben pedig a keresztény szemlélő (a szerző) szempontjából képmutatásnak tűnő zsidó szokást, ti. a fohász tartalma és az imádkozó személyek valódi szándéka közötti ellentétet, mint *nevetséges dolgot* állította fókuszba. Ám a képmutatás nem a nevetséges jellemvonások közé sorolandó. Ezek szerint lennie kellene egy rejtettebb mondandónak is? A szöveget elemezvén az tűnik legvalószínűbbnek, hogy a *nevetséges* jelző mégis inkább a 'jobb, ha komolyan nem vesszük számba őket' üzenet közvetítésére szolgál, és nem utal egyébre.

E szakasz végén csupán említés szintjén idézem Prohászka Ottokár egy mondatát *A zsidó recepczió a morális szempontjából* című, a M. S.-ban 1893-ban megjelent írásából. A tanulmányból származó idézetekkel illetve az azokat elemző-értelmező fejtegetésekkel találkozunk még a 2.6. (*A zsidórecepcióról pro és kontra* című) alfejezetben valamint a 2.7. (*Pethő doktor zsidóságképe* című) alfejezetben is. Tartalma szerint e három szakasz közül bármelybe illenék a tanulmány tárgyalása. Az első kettőben (jelen alfejezetben és a 2.6.-ban) csupán megemlítem, bővebben pedig a 2.7.-ban foglalkozom a részleteivel. Pethő doktor megállapítása a zsidóság morális attitűdét illetően:

A zsidó üzleti szellem az erkölcsiség gyilkosa.

(DR. PETHŐ 1893. 417. p.)

2.4. A 'Védekezzünk a zsidóság ellen' jelmondat jegyében

A M. S. 1894. évfolyamában, a *Vegyes közlemények* című rovatban olvashatjuk a doktori címet a szerző szerint jogtalanul bitorló zsidó tudósokról szóló írást. A közlemény kifogásolta, illetve megkérdőjelezte a zsidó egyetem ('rabbi-szeminárium') jogát a tudományos fokozat adományozását-odaítélését illetően. Az említett szöveg:

Mi pl. sohase tudjuk, hogy mi alapon nevezi magát doktornak a sok zsidó rabbi az országban, aki egyetemet legfőlebb kívülről látott világéletében. A rabbi-szemináriumnak talán csak nincs joga doktorrá promoteálni azt, aki a Talmud dőreségeinél egyebet nem tanult? A budapesti tudományegyetem lenne hivatva e kérdést mozgatni, s a kultuszminisztert erélyes akciókra felkérni.

(M. S. 1894a. 69. p.)

A szerző az általa kifogásolt probléma fókuszába a *Talmud dőreségei* kifejezéssel a teológiai különbséget helyezte, mely így oly okká lépett elő, aminek alapján – a szerző szerint – kétségessé tehető a zsidóság által az országunkban fenntartott-működtetett felsőoktatási intézmény bárkit tudományos fokozattal történő kinevezési joga, melynek értelmében az ott végzetteket doktorokká léptethetik-léptetik elő. A *Talmud dőreségei* és a *budapesti tudományegyetem* szellemiségének szembeállítása a 'védekezzünk a zsidóság tanai ellen' jelmondatban megfogalmazható akarat kifejezése.

Ugyancsak a M. S. 1894. évfolyamának a *Vegyes közlemények* című rovatából tekintünk át egy cikket, melynek szerzője Goldziher Ignácra és Schwarz Gusztávról, mint a budapesti tudományegyetemre újonnan bekerült zsidó egyetemi tanárokról, s ennek kapcsán a zsidóság és a kereszténység teológiai különbségéről értekezett. Az első bekezdésben említést tett az említett egyetemnek a már évekkel korábban elkezdődött dekatolizációjáról, mely folyamat kezdetén még csupán az egyéb keresztény felekezetek professzorainak elutasítása-elfogadása volt, lehetett a kérdés, ám...

...ezek legalább keresztények voltak, — ma már odáig jutottunk, hogy zsidók hirdetik a katolikus magyar ifjúság számára a tudomány igéit !
(M. S. 1894d. 710. p.)

Az a tény, hogy immár zsidó tanárok is oktathatnak a katolikus alapítású egyetemen, elfogadhatatlan a szerző számára. Ennek indoklását olvashatjuk a következő idézetben.

Durva megsértése ez a budapesti egyetem katolikus jellegének, a katolikusok tulajdonjogának s egy újabb térfoglalása a judaizmusnak, mely immár elérkezettnek látja az időt, kezébe, hatalmába keríteni a tudományt is, mint ahogy hatalmába kerítette az ország pénzét és vagyonát.
(M. S. 1894d. 710. p.)

Ebből következik, az elutasítás, vagy tiltakozás, miszerint a budapesti egyetemnek, mint katolikus intézménynek tanára „zsidó nem lehet” (M. S. 1894d. 710. p.) – vagyis a *'védekezzünk a zsidóság ellen'* szemlélet kapott itt is hangsúlyt.

A M. S. 1896. évi számának a *Vegyes közlemények* című rovatában a *Zsidótanítók mellőzése* című közlemény szerzője követendő példának tartotta a porosz vidéki iskolák tanácsának a zsidó tanítók működésének visszaszorítására hozott határozatát – melynek követésére azonban Magyarországon nem látott sok esélyt. A porosz határozat indoklásaként megemlítette, hogy a berlini liberális körök tiltakozására a kultuszminiszter a népiskolák keresztény nemzeti jellegére hivatkozván kijelentette, hogy ...

... abszurdum volna, – ugymond – hogy ha zsidó tanító adná elő a gyermekeknek a keresztes hadjárat történetét...

(M. S. 1896d. 76. p.)

..., és ennek értelmében természetesen elutasította a kifogásokat. E rövid közleményben is a 'védekezzünk a zsidóság ellen' szemlélet kapott hangsúlyt.

A M. S. 1896. évi számában Okányik Lajos *A produktív szellemi munka* című tanulmányában az újságírásról és -szerkesztésről, a lapkiadásról, folyóirat-alapításról állítja a szerző, hogy az produktív szellemi munka. Az improduktív szellemi munkát végzőkről pedig azt állítja, hogy ők csupán „járnak-kelnek, agítálnak”, előadásokat tartanak, szónokolnak stb.

...hogyan nem lehet az valami rossz üzlet és kereset, azt abból is gyaníthatom, hogy feltűnően sok zsidó csap föl ily futó és kóborló munka apostolnak.

(OKÁNYIK 1896. 343. p.)

A szerző a keresztény egyház létét félti az „uralkodó liberális elvek”-től és a „vörös szocializmus”-tól. (OKÁNYIK 1896. 349. p.) Okányik szerint – mivel a „kereszténység elleni harcot megkezdte a tőke és az intelligencia osztálya...” (OKÁNYIK 1896. 351. p.) – a keresztény egyháznak meg kell küzdenie a szocializmussal és a liberalizmussal; e két fő ...

... ellenséget ott kell megtámadni, ahol ő támad, s azon eszközökkel és fegyverekkel, melyekkel ő támad

(OKÁNYIK 1896. 351. p.)

Említett egy könyvet, melyből idézett is. Itt csupán a könyv (kissé 'bővített') bibliográfiai leírását idézem:

(címe : »A korszellem diadala. Nyom. Muskát Miksa accidenznyomdájában, kapható ifj. Klein Mór könyvkereskedésében, Aradon. II. kiadás. 100,000 példányban.« Szerkesztették Kohnok és Kleinok és a nép közé szórják ismeretlen (?) kezek.)

(OKÁNYIK 1896. 350. p.)

Figyelemreméltóak az *a tőke és az intelligencia osztálya*, a *futó és kóborló munka* kifejezések. A keresztény egyház létének érdekei pedig (a szerző véleménye szerint) mindenképpen arra kell, hogy intsenek bennünket, hogy *'védekezzünk a zsidóság ellen'*. Ennek kommunikálása volt fontos a szerző számára. Ennek érdekében állította szembe a termékeny alkotómunkát a terméketlen *futó és kóborló munkával* – vagy ha úgy tetszik, az értéket létrehozó tevékenységet, az értéket közvetlenül nem képző tevékenységgel. Ezt oly módon tette, hogy a 'képletben' szereplő zsidókat behelyezte a csupán üzleti szempontokat figyelembevevő, az (egyéb) értékekre tekintettel nem lévő emberek szerepkörébe. Valamint a liberalizmus eszméinek a köznép és az egyház elleni támadására hívta fel a figyelmet, ami által az olvasóban a kereszténység féltésének érzete erősödhet, és értelmet nyerhet a *'védekezzünk a zsidóság ellen'* jelmondat.

E védekezésre való felhívást erősítette a következő mondattöredék is (Erdősi Károly *Mit bizonyít az egyház üldöztetése?* című írásából):

... amint most is eklatáns példaként egygyé forrva harcol az egyház ellen a protestantizmus, judaizmus és liberalizmus.

(ERDŐSI 1897. 244. p.)

A zsidóságot a keresztényekre igen veszedelmes emberek csoportjaként bemutató írásokban olykor a hangvétellel is erősíteni kívánja szerző a mondandóját. Erre egy példa a M. S. *Rövid közlemények* című rovatából, melyben az alábbi közlemény szerzői név feltüntetése nélkül jelent meg. Íme a cikk teljes szövege:

A Dublinban megjelenő *«Irish Catholic»* valamint a párizsi *«Univers»* nagy elismeréssel szólnak *Deportes Henriknek* «a vértitok a zsidóknál» című művéről, melyhez Drumont Ede a *France Juive* szerzője előszót írt. E munka kétségtelenné teszi a keresztény vér használatát a zsidók vallási szertartásainál. A szerző Pápa Ő Szentségének is elküldte művének egy példányát s ez alkalommal Rampolla bíboros államtitkártól a következő sorokat vette: «Ő Szentsége örvend gyermeki odaadása jelének s megbizott, hogy Önnek köszönetet mondjak érte ; egyszersmind hozzá tevő, hogy szivéből adja Önre apostoli áldását, miután a

rabbinusi zsidók förtelmes szokásairól irt könyve legnagyobb mértékben nyéré meg tetszését.»¹⁹ (M. S. 1890c. 79. p.)

Amennyiben „*e munka kétségtelenné teszi a keresztény vér használatát a zsidók vallási szertartásainál*”, úgy komoly veszély fenyegeti a keresztény embereket, és e veszély miatt *'védekezniünk kell a zsidóság ellen'*.

Kereszty Viktor a M. S. 1891. évi számában megjelent, *Az idő tejessége* című tanulmányában jelentette ki, hogy az Ószövetségi Szentírás szerzőinek elsődleges szándéka olvasóik vallásos szükségleteinek kielégítése volt, nem pedig történelmet írni. Tehát bár az Ószövetségi könyvekben is lehet találni „*egyed adatokat*” – de a zsidóság „*rendszeres történetét*” nem e könyvekben kell keresnünk. (KERESZTY 1891. 3–4. p.) Megjegyezte még, hogy a „*választott nép az ő tiszta monotheismusával, szent erkölestánával*” (KERESZTY 1891. 11. p.) mindig hű maradt vallásához. (KERESZTY 1891. 8. p.) A zsidóságnál a vallási élet a centruma a nemzeti létnek – ill. a nemzeti lét csupán külső összetartó héja a vallási életnek. (KERESZTY 1891. 93. p.) „*...a zsidó szívósan ragaszkodik a maga hagyományaihoz...*” (KERESZTY 1891. 183. p.) A tanulmányban eddig a zsidóságról olyan képet kaptunk, melyben egy tiszta/tökéletes erkölcstan szerint élő, a hagyományörzésben élenjáró, a hitelveihez hűen ragaszkodó és még a nemzeti létüket is a vallási életüknek alárendelő népet ismerhettünk meg. Ám más képet nyújtott a zsidóságról, midőn Pilátusról írván, megemlítette, hogy Jézust, ...

... akit ő maga ismételen ártatlannak nyilvánított, mégis átadta a gyűlölettől égő, lármázó zsidóknak, hogy keresztre feszíttessék.
(KERESZTY 1891. 321. p.)

Itt már a teológiai nézetek különbözőségére esett a hangsúly, és a jelzők – melyekkel a zsidóságot ábrázolta a szerző – előjelet váltottak. A *gyűlölettől égő és lármázó zsidók képe* már a *'védekezniünk kell a zsidóság ellen'* jelmondat jegyében íródott.

A zsidóság, mint a görögök által is gyűlölt faj jelent meg Masznyik Endre *A korinthusi gyülekezet megalapítása* című írásában. (P. Sz. 1890) A szerző megjegyezte, hogy a Római Birodalom törvénye biztosította a zsidó vallás szabad gyakorlását. Gallio, római bíró, a

---

¹⁹ Az mondatvégi idézőjel elmaradt a lapban! A hiányzó » jelet én tettem ki – KL.

'zsidók kontra Pál apostol' ügy római bírása a zsidókat „lelkéből utálta” (MASZNYIK 1890a. 719. p.), mert „hízelgők és csúszó-mászók fajtát” látta bennük (MASZNYIK 1890a. 719. p.), akik csak 'fitogatják törvénytiszteletüket', ravaszak-számítók, akiknek csak a zsidó közösség miatt fáj a fejük. Gallio az egész panaszos ügyet tisztán zsidó belügynek minősítve „elűzte őket a törvényszék elől”. (MASZNYIK 1890a. 719. p.) Gallio nem is értve a zsidó vallási kérdésekhez, nem tartotta a saját dolgának abban bírászkodni. A szerző megjegyezte, hogy a zsidó panaszosok a bíró (Gallio) elutasító végzésével elégedetlenek lévén, erőszakoskodni kezdtek, mire az ott lévő görögök megrohanták a zsidókat („a gyűlölt fajt”), s vallási vezetőjüket ott a bíró (a törvényszék) előtt elverték – de a bíró erre már ügyet sem vetett.

Ekként a konok s ellenséges indulatú zsidóság csúfos vereséget szenvedett s Pál békén folytathatta tovább áldott munkáját : a korinthusi kis gyülekezet szervezését.

(MASZNYIK 1890a. 720. p.)

A zsidóság gyűlölt csoportként való megjelenítése, akiknek csak a *saját közösségük érdekei fontosak*, s emellett még *ravaszak-számítók* és *erőszakosak* is, azt sugallja, hogy az efféléktől jobb tartózkodni. A tanulmányban említett zsidók elleni pogrom végrehajtói egy harmadik csoport tagjai, a görögök. Pál apostol a törvény előtt harcolt a zsidósággal. Ez a két tényező a keresztények erőszakot elutasító jellemére és a törvénytiszteletükre utal, a zsidóknak a *törvénytiszteletet csupán fitogtató* magatartásával szemben. A *hízelgők és csúszó-mászók faja, konok s ellenséges indulatú* stb. jelzők a lenézett és gyűlölt csoport jellembeli hibáinak elmélyítését, hangsúlyozását célozták.

Dr. Masznyik e gondolatmenetének folytatását *A korinthusi gyülekezet bajai* című tanulmányában (P. Sz. 1891) olvashatjuk, melyben olyan képet igyekezett alkotni, miszerint a történelmi személyként fellépő Krisztus emberi mivoltát hangsúlyozók – vagyis a „zsidó-messiással dicsekvők” – szembeállíthatóak a „Krisztusban, mint szellemben élő hívekkel”. Továbbá óva intette olvasóit a Messiás, kizárólagos zsidó-messiáskénti s szűkkörű érdekekért küzdő („particularisticus zsidó nemzeti érdekekben ténykedő ember”-ként való) felfogásától, illetve Krisztus nevét önös pártcélokra történő felhasználásától (MASZNYIK 1891. 201. p.) Mert ezek az 'elemek' (a 'test szerint való dicsekvés' módszerével élők kisebb nagyobb csoportjai) egy igen határozott elvért, a „zsidó nemzeti előjogokért s reményekért” (minden bizonnyal az üdvösség reménye értendő ez alatt) „küzdöttek nyakas következetességgel,

konok kitartással”. (MASZNYIK 1891. 204. p.) A szerző szerint a zsidó-keresztények erkölcsösebbek, mint a pogány-keresztények, de ...

... a hit igazsága ismeretében gyengék lévén, csakhogy lelkiismeretüket megnyugtassák, inkább feladták az evangéliumi szabadság elvét, s (...) visszaestek a zsidó törvényszerű álláspontra.

(MASZNYIK 1891. 193. p.)

Pál apostol a zsidó-keresztényeket nem hamis, hanem hitben gyenge atyafiaknak nevezte. (MASZNYIK 1891. 194. p.) A „zsidó vallási és nemzeti öntudat” a fő oka annak, hogy a zsidó-keresztények azt követelték, hogy „ne a zsidó legyen pogánnyá, hanem a pogány legyen zsidóvá, ha üdvözülni akar” – hiszen ha a zsidók válnának pogányokká, pogány szokások szerint élő emberekké, akkor ez a dicső nemzeti múltjuk feladását, a sinai törvények meggyalázását és a szent szövetség megszegését jelentené, ami miatt elveszítenék az üdvösség ígérétebe vetett reményüket is. (MASZNYIK 1891. 202. p.)

A zsidó-keresztények és a pogány-keresztények erkölcsi jellemének szembeállításával alkotott rangsor a zsidóság és a pogányság alapvető morális beállítottságáról alkotott (keresztény) képet tükrözi. Ezt a képet tovább finomította a szerző azon állítása, hogy a zsidó-keresztények a keresztény eszme feladásával *visszaestek* egy alsóbb szinten lévő eszmeiség álláspontjára – és ez a zsidó vallás.

Józsa Zsigmond *A héber szellem bölcséleti iránya* című tanulmányában az Ószövetség költői műveit²⁰ tárgyalja, mert e műveket tartja a szerző a ’héber kánon legérdekesebb alkatrészeinek’, és e művekből olyan ’jeleket’ vél kiolvasni a szerző, melyek a zsidó nemzetet, annak faji ill. nemzeti sajátosságait jellemzik; mely jellemvonások „egy specifikus világnézettel párosulva, többé-kevésbé gátlólag hatottak a különben gazdag héber költészet sokoldalú fejlődésére”. (JÓZSA 1895. 18. p.) A szerző a héber szellemiséget illetően azt a megállapítást tette, hogy Salamon idejében (kb. i. e. 970–930 között) a héberek műveltségének színvonala még sokkal alacsonyabb szinten állott, hogysen ez már

---

²⁰ A vizsgálandó művek: Jób, Példabeszédek, Prédikátor valamint Jézus ben Sirákh (ez utóbbi apokrif irat) továbbá a prófétai művekben szétszórta előforduló aranymondások, példabeszédek – pl.: 1Kir 20,11 ; Ezék 18,2...stb.

tudományként lenne meghatározható. (JÓZSA 1895. 21. p.) Ebben az írásában találkozhatunk a következő mondattal is:

Mi sem ellenkezik a sémi-szellem természetével inkább, mint a rendszeres vizsgálódás, az abstract okoskodás, és a mennyiben mégis az izraelitáknál később tudományos törekvésekkel találkozunk, ne tévesszük szem elől, hogy ez az idegen szellem befolyásának volt az eredménye.

(JÓZSA 1895. 21. p.)

Az állítás szerint tehát a zsidóság képtelen lett volna a tudományos gondolkodásmódra, a tudományos vizsgálódásra, és így ahhoz csakis import révén juthatott (volna).

A zsidóság vallásának és a természettudományok kapcsolatának, viszonyának jellemzéseként a következő állítások szerepelnek: „...az izraelita monotheismus határozottan kizár minden természettudományt.” továbbá „Természeti törvényről vagy a természet életéről képzetük sem volt az izraelitáknak.” valamint „A természeti tüneményeket úgy fogták fel, a mint azok szemeik előtt közvetlenül feltűntek. Semmivel sem tudtak többet, mint a mennyit láttak.” (JÓZSA 1895. 21. p.) A természeti jelenségekkel kapcsolatban, mint pl. az évszakok vagy az éj és a nappal váltakozó ciklusai stb. ...

... csak azt érezték, hogy minden jól van úgy, a hogy van és Istentől vezetvén le közvetlenül és kivétel nélkül mindent, hittek Isten bölcsességében. Egészen ez a gyerekes, kezdetleges gondolkozás tükrözik vissza a Jób könyve 36–41. fejjel kezdődő szakaszában is...

(JÓZSA 1895. 22. p.)

A természettudományok ismeretének tökéletlen mivoltából az istenhitükre és a morális értékrendjükre vonatkozó, messzemenő következtetésekhez jutott el a szerző:

...Isten örök világtervének eszméje a hébereknél létre nem jöhetett, minthogy, mint fönnebb említém, természeti világrendet nem ismertek, hanem Isten közvetlen működésének megnyilvánulását látták mindenben, úgy az esetleges, mint a szabályosan váltakozó természeti törvényekben. És nem ismertek erkölcsi világrendet sem. Csak annyit tudtak, hogy Isten a maga világkormányában

igazságos (tehát bölcs is), hogy az erényt megjutalmazza külső javakkal és a bűnt csapásokkal sújtja. Immanens büntetésre nem gondoltak.

(JÓZSA 1895. 22. p.)

Itt érdemes megvizsgálni a „külső javak” kifejezést! Mintha azt óhajtaná sugallni, hogy csupán az evilági tényezők játszottak szerepet a moralításban, ill. csak az anyagi természetű dolgok voltak hangsúlyosak, csupán azok léteztek.

Józsa a fejezet végén, mintegy végkövetkeztetésként megállapítja, hogy a hokmá²¹ nem filozófia a szó mai (19. századvégi) értelmében, a héber bölcsék nem tudósok, „hanem kiváló gyakorlati érzékkel és gazdag élettapasztalattal megáldott egyének,” akik „a népelet vezetését és erkölcsi fejlesztését tekintették hivatásuknak”. (JÓZSA 1895. 23. p.) A hokmát tehát úgy határozta meg, hogy az nem filozófia, hanem egy gyakorlati humanisztikus irány, mely az életet és annak ezerféle egymást keresztező viszonyait igyekszik a tapasztalat útmutatása szerint szabályozni. Megjegyezte továbbá, hogy a bölcséket leginkább vonzotta az elfogulatlan gondolkodásmód, a minden külső tekintélytől szabad függetlenség, a törvények és szertartások iránti közöny és a kislelkű nemzeti gőg iránti ellenszenv. Tehát az izraelita bölcséket egy teokráciaellenes ám mégsem vallástalan szellemként határozta meg. (JÓZSA 1895. 135. p.)

Létezik egy fenséges eszme, „mely áthat és megszentel mindent”: „Izraelnek a vallásos élet terén világtörténeti szerepe van, mert arra hivatott, hogy legyen a pogányok világossága, hogy a monotheismust úrrá tegye a föld színén”. (JÓZSA 1895. 66. p.) Dicsérő szavak – de a folytatásban már a kritikáé a főszerep: „És ez az eszme teljes önmegtagadásra vezetett...” és „Vallásos enthusiasmust²² teremtett ez eszme...” valamint „Ez eszme hatása alatt a vallás és annak külső formái iránti szeretet ragyogó jövője iránt táplált reménység élelve lőn az izraelitáknak.” (JÓZSA 1895. 66. p.)

A zsidó vallás külső formái iránti szeretet és a zsidóság ragyogó jövője iránt táplált reménység további elemzése-értelmezése révén arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerző szándéka lehetett a zsidó vallást, mint valamely külsőségekhez, anyagi természetű tényezőkhöz oly erős ragaszkodást bemutatni – hiszen a *külsőségekre* többször is utalt már:

---

²¹ A hokmá héber kifejezés, jelentése bölcsesség. Józsa saját meghatározása a hokmával, a bölcsességgel kapcsolatban az, hogy egyetemes sémi jelenség volt, ám Izraelben csak ideiglenes lévén „nemzetiségi gőg, exclusivismus és particularismus nem tapadtak reá”. (JÓZSA 1895. 67–68. és 75. p.)

²² Vallásos enthusiazmus: vallásos elragadtatás, túlzott vallásos lelkesedés.

pl. *külső javak* (JÓZSA 1895. 22. p.) illetve az előző szakaszban *a vallás és annak külső formái* (JÓZSA 1895. 66. p.) lettek megemlítve.

Józsa állítja, hogy a 'bölcseesség hivatása Izraelben csak ideiglenes volt'. Hiszen amint a nép minden rétege vallásos lett, s „midőn a hit és cselekedet mindenkire nézve kötelező zsinórmértéke meg volt adva”, a bölcseesség „feleslegessé lett”, s „létjoga megszűnt”. (JÓZSA 1895. 75. p.)

Itt ismét meg kell vizsgálni az állítások célját, okát és az egymáshoz viszonyított, egymással szembeállított fogalmakkal történt közlési szándékot. A bölcseesség a vallásossággal szembeállítva és összehasonlítva egy kezdetlegesebb életmód sajátosságának, tehát alsóbbrendűnek bizonyult a vallásos életformánál. Sőt nem csupán kevésbé értékes, hanem a nálánál felsőbbrendű megjelenésével feleslegessé is válik. Miért volt ez fontos a szerzőnek? A bölcseesség a filozófiai gondolkodásmód s egyszersmind a filozófiai értékrenden nyugvó életmód jelképeként maradt alul a vallásos életformával szemben. Vagyis a szerző célja a vallás felsőbbrendű mivoltának igazolása a filozófiával szemben. Ám itt is megfigyelhető, hogy a felsőbbrendűség önmagában még nem jelent automatikus védelmet, tehát a szerző felhívja a figyelmet arra is, hogy a vallásos embernek óvakodnia kell a bölcelet kártékony hatásaitól, mert „a khokmában rejlő világias elem könnyen fajulhatott frivol atheismussá”. (JÓZSA 1895. 68. p.) Hogy mit ért világias elem, arról rögtön felvilágosít: „az ember erkölcsi minősége és külső sorsa közötti disharmoniának gyakori észlelése...” (JÓZSA 1895. 68. p.) Vagyis a bölcelkedés veszélyeket is rejt magában és egyben felesleges is a vallásos ember számára. Ám a szerző szerint a zsidóság jelleméhez a filozófia igen közel állott. Erre utal a következő idézetben:

Az bizonyos, – a dolog természetéből és a sémiták életmódjának characteréből önként következik – hogy mihelyt a szellem fejlődni és művelődni kezdett, mihelyt a megfigyelő- és ítélőképesség élesebbé lett, a khokmához hasonló valamelyes jelenség is azonnal életre kelt.

(JÓZSA 1895. 23. p.)

A tanulmány végén pedig megjegyezte, hogy...

A második század vége felé a judaizmus (a vallásos szellem «törvényes» alakja, a betűimádás) a fariseizmusban fejlődésének csúcspontjára jutott, elfojtva teljesen

minden szabadságot, minden önállóságot. A bölcsek lábai alól tehát elveszett a talaj ; (...) a bölcsesség a rabbik iskoláiba menekült.

(JÓZSA 1895. 136. p.)

Vagyis a zsidó vallás rendszere a legfejlettebb állapotában az embert gátolta önálló döntéseiben, szabadságában. Ennek következtében a táptalaját vesztett bölcsélet a rabbik iskoláiba szorult vissza. Ám a rabbik a zsidó vallási közösségek lelki (nem világi) vezetői.

A M. S. 1895. évi számában a *Zsidók statisztikája* című közleményben a zsidóság felülreprezentáltsága miatt kesergett a szerző. Hazai vallásstatisztikai adatokat ismertetett,²³ melyek adatai szerint százezer lakosra jutó középiskolai növendékek száma: 290 katolikus, több mint 400 protestáns, több mint 1 400 zsidó.

Hisz ez borzasztó arány ! (...) Ez egyenesen az elzsidósodás örvényébe vezet, amint azt már is rettenetesen tapasztaljuk az egyetemen, hol ma-holnap egészen a kezükbe kerítik az egész tudományt, nem tudományos képzettségük magas fokánál, hanem egyesegyedül számuk túlnyomó voltánál fogva.

(M. S. 1895b. 397. p.)

Nos, e hangvétel miatt mondhatjuk, hogy kesergett, panaszkodott a szerző. A panasz célja a tudományos élet zsidó kézbe kerülésére, mint veszedelemre felhívni a figyelmet. Ehhez még hozzá tett egy olyan zsidósággépet, mellyel a küszöbön álló veszedelem még nagyobb hangsúlyt kaphatott, és ez abban áll, hogy a tudományt az irányítása alá vonni szándékozó zsidókról azt állította, hogy a tudományos képzettségük nem is tenné alkalmassá őket erre, ellenben (valamilyen módon) a létszámukat tekintve túlsúlyba kerültek e téren (az iskolázottság, a műveltség terén), és ez bizony veszedelmet rejt magában. Tehát itt is a *'védekezzünk a zsidóság ellen'* szemlélet kapott hangsúlyt. A következő mondatból a zsidókról alkotott képéről további részleteket tudhatunk meg.

A zsidóknál még felhozhatjuk azt a magyarázatot, hogy általában vonakodnak a nehezebb testi munkától s a szellemi munka könnyebb végét akarják maguknak

---

²³ Báró Eötvös Loránd [1848 – 1919] volt miniszternek a középiskolákról a képviselőház elé terjesztett jelentésének adatait idézte.

lefoglalni, mialatt az igaz, sok felületességet, sőt bizonyos sarlataneriát is visznek a tudományba, látszatra és reklámra dolgoznak általában, kevés kivétellel, amire az önérzetesebb és szerényebb keresztények nem hajlandók ; de ez sem kielégítő magyarázat.

(M. S. 1895b. 397. p.)

Ezek az állítások újabb felhívást közvetítenek az önérzetes keresztény olvasók felé, hogy igenis '*védekezniünk kell a zsidóság ellen*', hiszen láthatjuk, hogy a zsidók szinte kivétel nélkül a tudomány köntösébe bújt szélhámosok, akik általában nem szeretnek *igazi munkát* végezni.

Ugyancsak a M. S. 1895. évi számában olvashatunk a zsidók által kiadott-kézben tartott sajtóról két közleményt a *Vegyes közlemények* című rovatban. Az elsőben a hazai helyzetről kapunk képet.

A »Hét«, ez a fővárosi zsidó szennylap, egy áprilisi számában brutálisan sértette a pápaságot és az összes katolikusokat, épp úgy, mint egyéb »komoly« és élczlapok.

(M. S. 1895e. 400. p.)

A másik közleményből megtudhatjuk, hogy hogyan is áll a zsidó sajtó Párizsban. A szöveg betűszerinti ismertetésétől eltekintek, csupán a cikk néhány sajátosságát vázolom fel. 19 párizsi lapot nevezett meg a szerző. Mindegyiknél megjegyezte, hogy a szerkesztője, vagy éppen az igazgatója zsidó. Az elsőknél még hozzáfűz egy-egy minősítést is, úm. *a legundokabb lap, vagy a botrányos Panama-ügyben szerepelt R. bankár unokaöccse*. A felsorolás további elemeiben már csupán a zsidó vagy a zsidók kifejezés(ek) szerepel(nek).

(M. S. 1895a. 400. p.)

A két egymást követő közlemény üzenete összecseng. Egyértelműen, minden burkolt célzás mellőzésével, nyíltan figyelmeztette mindkét cikk szerzője a keresztény értékrendet féltő olvasóit, hogy a zsidóság kezében a sajtó fegyverré lett. A zsidóság a sajtó eszközeivel a saját eléggé el nem ítéhető (*undok, botrányos*) céljait szolgálja, és a katolicizmust támadja.

A M. S. 1896. évi számának a *Vegyes közlemények* című rovatában *A feloszlott zsidó kolónia* című közlemény írója adta hírül annak a vállalkozásnak a csődjét, mely Kanada északnyugati

részében zsidó családok számára alapított telepet földművelés céljából. A szerző szerint a sikertelen kimenetel előre látható volt, hiszen – amint azt tudhatjuk –

a zsidó nem vállalkozik arra, hogy a földet turkálja és arcza verejtékével így keresse kenyerét. A zsidó többnyire csak mások verejtékéből szeret élni, de maga nem szeret dolgozni.

(M. S. 1896a. 318. p.)

E sorokból a *dologtalan zsidó* ember képe bontakozik ki. Az üzenet ez esetben is a 'védekezünk a zsidóság ellen' jelmondatra utal.

2.5. Liberálisok, szocialisták, szabadkőművesek

Olvashatunk olyan írásokat is, melyekben a zsidó, zsidóság stb. kifejezések esetleg nem is szerepelnek, helyettük csupán a liberalizmus, a szabadkőművesség, vagy valamely más olyan fogalom, eszme, szervezet stb. lett vizsgálódás tárgyává téve, mely a köztudatban a zsidósággal szoros kapcsolatban áll, ám annak megállapítására, hogy *mivel szembe állítva emelt ki valamit a szerző, mi volt fontos a szerzőnek, és mit akart ezzel kommunikálni*, legtöbbször ennyi is elegendő lehet.

Lássunk rögtön egy meggyőző példát a fenti állításra. A M. S. 1890. évfolyamának *Rövid közlemények* című rovatában, a *Ben Akiba mondá: Nincs semmi új a nap alatt* című közlemény szerzője szerint a liberális lapszerkesztők nem szokták olvasni az Írást, „lévén zsidók, kik a rabbinus szavaira szoktak esküdni.” (M. S. 1890a. 480. p.) Ebben a cikkben a liberális és a zsidó kifejezések egymás mellett, egymást erősítő szerepelnek.

Bár protestantizmus – a nevét három csillaggal leplező szerző állítása szerint (P. Sz. 1896. 172. p.) – egész felfogásában, vallás-erkölcsi rendszerében távolabb áll a szabadkőműves eszméktől, mint a római katolicizmus, azt azért tudnunk illik, hogy a szabadkőművességet sok méltánytalanság érte és éri (P. Sz. 1896. 162. p.), továbbá azt is, hogy „a szabadkőművességről való közkeletű fogalmak nem mindenben felelnek meg a valóságnak” (P. Sz. 1896. 155. p.), valamint azt, hogy „a szabadkőműves-intézmény természetéről, céljairól, eszközeiről és világhatalmáról még csak nemrég is oly túlzó képeket rajzoltak” (P.

Sz. 1896. 155. p.), hogy a közvélemény fantáziájában oly furcsaságok öltenek testet, melyekről szinte mindenki beszél, de senki sem tud biztosat. (P. Sz. 1896. 155. p.)

Erre nézve a M. S. 1890. évfolyamának *Rövid közlemények* című rovatában, a *Halál a szabadkőmives páholyban* című közleményben találunk néhány lényeges megállapítást, melyek igazolni látszanak a P. Sz. cikkírójának azt az állítását, miszerint eme furcsaságokról, melyekről szinte mindenki fantáziál és beszél, senki sem tud bizonyosságokat. A szóban forgó szövegek:

... mily veszélyesek a különben nevetséges szabadkőmivesi szertartások.

... a három pontos testvérek bizonyos hokus-pokusoknak kénytelenek magukat alávetni valahányszor inassá, legénnyé, mesterré stb. avattatnak.

Jó volna, ha a magas kormány megvizsgálatná a páholyokat, nem-e veszélyesek a közegészségügyre, mint némely országokban a kath. processziók. Tudjuk, hogy semmi sem fog történni, hiszen a kormánynak nincs hatalma a páholyokba bekukkanni, mert oda csak Bruderek léphetnek be.

(M. S. 1890b. 239. p.)

Ezekben az írásokban már nem szerepel a zsidóság kifejezés, ám a mondandó így is érthető, értelmezhető. Veszélyről és nevetséges rituálékról tudósítanak. A veszélyesség fogalmában két különböző figyelmeztetéssel is találkozunk. Az egyik az ember, a hívő ellen dolgozó, ártó és babonás veszély. A másik a gyanús szervezet világhatalmát, mint főveszélyt sejtető megjegyzés. E veszélyek természetesen a keresztény világra, illetve a keresztény emberekre nézvést értendőek.

A M. S. 1890. évfolyamában olvashatunk egy könyvismertetőt²⁴ Várnai tollából (*A Protestantizmus és következményei*), mely a protestáns eszmeiséget hozta kapcsolatba a liberalizmussal, a materialista tudományossággal és a szabadkőművességgel. A zsidóságra több utalás nem is található e recenzióban, a zsidó, zsidóság stb. kifejezések nem is

---

²⁴ A könyvismertető az *Irodalom és művészet* című rovatban jelent meg (M. S. 1890, 151–154. p.), Steinhauser Anselm *Komoly intő szó minden hívő protestánshoz*. Prágában megjelent német nyelvű művéről, melynek magyar fordítását a szerző engedélyével Nagy János készítette, és 1889-ben Pécs egyházmegyei engedéllyel kiadta.

szerepelnek az írásban, ám következtetések levonására talán ennyi is elegendő lesz. Az ismertett mű szerzője (Seinhauser) a protestantizmus jellemvonásait olyan kijelentésekkel illetve olyan jelzős szerkezetek használatával ábrázolta, melyekkel annak hitelességét lehet megkérdőjelezni. Ilyen állításai pl. az itt következők: a protestantizmus ellentmondó negatív elvekkel és következményekkel bír; a protestantizmus tagadása a tekintélynek; a protestantizmus szerint mindenki önmaga hihet – tehát mindenki önmaga pápája; a protestantizmus szerint a Bibliából ki-ki azt fogadhatja el, ami neki tetszik – ez egyenlenséget és hitelenséget szül; a protestantizmus történelemellenes; a protestantizmus tiltakozás a keresztény egyház lényege ellen; a protestantizmus romboló, keresztényellenes eszme; a protestantizmus szabadelvű – földi álszabadsággal; a protestantizmus szülő-gyermek viszonyban áll a liberalizmussal, a szabadkőművességgel, a modern tudománnyal és az anyagelvűséggel. Luthert pedig az *úgynevezett vallásújítók* közé sorolta, és ekképpen ábrázolta: túlzó vallási rajongó, túlszorongó gondolkodásmód és életmód jellemezte, „beteg testiszervezettel” bírt, nyelve cinikus és mocskos volt. Összegzésként a protestáns eszmét hamisításnak minősítette, mert szerinte az elveti a keresztény hagyományt, mint a kereszténység történelmi elemét. Még Várnai, a recenzió szerzője szerint is igen-igen apologetikus írás. (VÁRNAI 1890. 151–154. p.)

Az írásban a protestantizmus a katolicizmussal lett szembeállítva, és a negatív oldalai lettek kiemelve; ám az elején tett megjegyzéssel, miszerint a protestáns eszmeiség egyáltalán kapcsolatba hozható a liberalizmussal, a materialista tudományossággal és a szabadkőművességgel, egyfajta eszmei azonosságot sejtet a szerző a zsidóság és a protestantizmus szellemisége között. Így a katolicizmus felsőbbrendűsége egyszerre *nyert bizonyítást* két felekezettel szemben.

2.6. A zsidórepcióról

Ebben az alfejezetben a zsidórepció kérdéskörében kialakult véleményeket, illetve a recepciók törekvéseit érintő tanulmányokat vizsgáljuk meg.

1893. április 26-án gróf Csáky Albin kultuszminiszter a képviselőházban beterjesztette a zsidó vallás recepcióját célzó törvényjavaslatot, melynek szövege a következő:

1.§. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik.

2.§. Az izraelita vallásról keresztény hitre, vagy megfordítva, keresztény hitről az izraelita vallásra való áttérésekre az 1868 : LIII. t.-c. 1–8. §§-ban, valamint ugyanezen törvény 14. §-ban foglalt rendelkezések hatálya kiterjesztetik.

3.§. A jelen törvény végrehajtásával a miniszterium bízatik meg.
(VENETIANER 1986. 422. p.)

Ezzel egy időben az *állami anyakönyvezésről* szóló törvényjavaslatát is benyújtotta – ezek együtt jelentették az első két egyházpolitikai javaslatot. Május 17-én ezeket követték a *vallás szabad gyakorlásáról és a vegyes házasságokban született gyermekek vallásáról* szóló további javaslatok. A képviselőházban mindegyik keresztülment, majd a főrendiház elé kerültek. A fent idézett szövegű törvényjavaslat benyújtásakor azonban igen komoly politikai vitákat keltett életre. Olyan jelmondatok²⁵ kaptak hangot az országban, melyek a szabadelvű kormány bírálatainak eszközévé tették a pártvitákat. Az egyházpolitikai törvényjavaslatok közül a zsidórepcióról szóló tervezet váltotta ki a legtöbb és legélesebb vitát a főrendiházban. A javaslat második paragrafusára ellen számos olyan főrendiházi tag is tiltakozott nyilatkozatában, akik az első paragrafusban foglalt javaslat törvénybeiktatásához egyébként hozzájárultak volna. Ennek magyarázata abban a keresztényi, illetve még inkább katolikus álláspontban rejlik, miszerint 'keresztény ember nem szavazhat keresztény áttéréseinek megengedésére'. (VENETIANER 1986. 425. p.) A törvény végső szövege a szabad áttérésekről szóló 2. paragrafus a törlése következtében szükségessé vált stiláris változtatás és pótlás után a következő formában fogadtatott el:

1.§. Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilváníttatik.

2.§. Az 1868. évi LIII. törvénycikk 18., 19., 20., 21. és 23. §§. Rendelkezései az izraelita vallásúakra is kiterjesztetik. (E paragrafusok arról szólnak, hogy lelenek azt a vallást követik, melyben a nevelőik élnek (17.§.), senki sem kötelezhető más vallás szertartásainak gyakorlására (19.§.), mindenki tartozik egyházközséghez csatlakozni (20.§.), katonai intézetekben s kórházakban lelkeszi szolgálat tartandó fenn (21.§.), egyházi és felekezeti iskolai segély városok részéről (27.§.).

3.§. Lelkészi (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak olyan tagja lehet, aki magyar állampolgár és aki képesítését Magyarországon nyerte.

---

²⁵ Például: 'a kormány zsidó vallásra akarja téríteni az országot'. (VENETIANER 1986. 422. p.)

4.§. A jelen törvény végrehajtásával a miniszterium bíztatik meg.

(VENETIANER 1986. 429. p.)

A javaslat szövegéből tehát az első és a harmadik pontokba foglaltak megmaradtak. A második szakasz azonban töröltetett, s helyette két másik paragrafus került be a törvény szövegébe. Az áttérést megengedő ám kihagyott szakasz szövege helyett így a vallás szabad gyakorlatáról szóló törvény 22. szakasza adott kárpoztást, melynek értelmében az áttérés lehetősége minden bevett vallásra kiterjed. Ez által a teljes jogegyenlőség megadatott a hazai zsidóság számára.

Most pedig vizsgáljuk meg a mintaként választott periodikák ide vonatkozó cikkeit.

A M. S. 1893. évi számában Kereszty Viktor értekezett a recepció kapcsán a zsidóságnak a történelemben tapasztalt-tapasztalható változásáról, s e változás kapcsán az 'emancipáltságuk' illetve a 'recipiálhatóságuk' kérdéséről. A tanulmány címe: *A zsidórecepczió a tudomány szempontjából*. A címben szereplő – tulajdonképpen szűkítő – szempont kiemelése döntően fontos volt a szerző számára, ezt többször is hangsúlyozta. Íme, néhány példa:

A „Magyar Sion” tudományos, egyházirodalmi folyóirat levén, legfőlebb tudományos szempontból érezheti magát indíttatva foglalkozni e kérdések egyikével-másikával.

(KERESZTY 1893a. 162. p.)

A lap célkitűzésével, arculatával harmonizál a tudományos megközelítés, de 'a „M. Sion” nem politizál' – állította Kereszty. (KERESZTY 1893a. 161. p.) Ezért aztán nem is veszi sorra a 'drágalátos „egyházpolitikai” kérdéseket', (KERESZTY 1893a. 161. p.) melyek a zsidórecepcziós törekvésekkel egy időben szerepelnek a törvényhozásban, s természetesen a közéletben is. Ám a zsidó vallás recepcziójának kérdésében kifejti a véleményét, illetve ismerteti a Magyar Püspöki Kar állásfoglalását. Hiszen ez...

...a kérdés annyi kritikai, történelmi, egyszóval tudományos kérdést provokál, hogy valóban, nem tartjuk fölösleges munkának, annak egyes elemeiről t. közönségünket kissé tájékoztatni, a kérdéshez a tudomány — és nem a politika — szempontjából röviden hozzászólni.

(KERESZTY 1893a. 163. p.)

A püspöki konferencián elhangzott vélemények szerint az ún. egyházpolitikai törvényjavaslatoknak a katolikus egyház elveivel ellenkező 'megoldásából' hazánkra nézve számos probléma származhatna. Kereszti az okok-okozatok kifejtését is többször alátámasztotta más katolikus teológusok véleményének ismertetésével. A zsidóság emancipáltságára hivatkozva említette meg, hogy az ...

...Magyarország izraelita lakosai 1867. óta, teljesen egyenjogúak bármely polgári és politikai jog élvezetére nézve a haza egyéb lakosaival.

(KERESZTY 1893a. 164. p.)

A zsidóság polgári értelemben vett egyenjogúsítását szembeállítva a zsidó vallásnak a keresztény vallással tervezett egyenjogúsításával, megállapítja, hogy amíg az első már megtörtént és érvényben is van, addig a két vallás közötti 'viszonosságot, kölcsönösséget' a 'keresztény egyház, a teológia, a történelem és a tudományos kritika' szellemében el kell utasítani. Erre vállalkozik a lap (M. S.) és a szerző. Ennek érdekében két tételpontban összegzi a kifogásolhatóság okait.

...a katolikus teológusok véleménye a *mai* zsidó vallás recepcziójáról a *tudomány szempontjából* nem lehet kedvező ; mert ők ugyan ismerik, igen, nagyon jól ismerik azt a régi, a szentírás lapjain ismertetett zsidó vallást, de ép azért, mert *azt* ismerik, nagyon jól tudják:

1) hogy a mai zsidó vallás nem azonos a régi, a Krisztus előtti mozaizmussal.

2) hogy a mai zsidó vallásnak, melyet mozaizmus helyett inkább talmudizmusnak kell nevezni, tudományos vizsgálása, vizsgálásának eredménye nem kedvez a recepczió eszméjének.

(KERESZTY 1893a. 164. p.)

Az első tételpont szerint tehát a szerző a mai zsidó vallást nem tartja azonosnak az Isten által kinyilatkoztatott vallással. Erre a megállapításra, mint tényre többször is hivatkozott még a tanulmányban; és erre a következtetésre jutott el számos teológiai, dogmatikai, erkölcsstani, történelmi stb. okfejtése során is. A zsidó nép vallását – e szerint – oly módon kell felfogni, hogy a szerző által mozaizmusnak nevezett ősi és 'valódi' zsidó vallás lényegét alkotó tényezők *isten kinyilatkoztatásán* alapulnak, ám ezeket a történelem folyamán egy *emberi*

művé redukálta a zsidóság. E kettősségre az idézetben szereplő szerzői kiemelések is igyekeznek felhívni az olvasó figyelmét, ez által nyomatékosítva a különbségtételt. A *Krisztus előtti mozaizmus* kifejezéssel pedig a keresztény vallás zsidó gyökereinek tisztaságára utalt. A két vallási közösség teológiai azonosságának megjelenítése, szinte szükségszerűvé tette a teológiai különbözőség kifejtését is. E különbség a már említett történeti változás révén könnyen igazolhatónak látszik – a zsidó vallás alapvető megváltozásáról van szó. Kereszty a messiáskonceptiók különbözőségét kiemelve – és bizonyos (meg nem nevezett) német rabbiknak a vélekedését kölcsönözve – jegyezte meg, hogy...

...senki és semmi más az a Messiás, akit a zsidók várnak s már-már közel lenni remélnék : mint *a pénz által megszerzett hatalom és hegemonia az egész világ fölött.*

(KERESZTY 1893a. 168. p.)

Ezzel az idézettel lezárhatjuk az első tételpontról való eszmefuttatások sorát. A pénz által megszerzett világhatalom képével már más területet is érintett a szerző. A második tételpont – mozaizmusból lett talmudizmus... – részletezésénél tovább árnyalódik a képalkotás. A zsidóság egységének hiányát állapította meg több szempont vizsgálatának esetében is a szerző.

...én azt mondom, nincs egység a mai zsidók között még a Talmud magyarázásában sem, s miután ők azt mondják, hogy a Talmud az ő hit- és erkölcs-szabályuk, következésképp nincs egység náluk a hitben s erkölcsstanban sem.

(KERESZTY 1893a. 171. p.)

...azt állítom, hogy a hívő, vallásos zsidók közt sincs egység a hitben, egység az erkölcsstan dogmáira nézve, úgy hogy, az ő szempontjokból bona fide, az egyik ezt vagy amazt a cikkelyt tartja lényegesnek és főbenjárónak, míg a másik mosolyogva tulteszi magát azon, s viszont más szabályokat tekint fontosaknak, amelyeket ismét amaz mellőz egész könyvedén.

(KERESZTY 1893a. 171. p.)

Az említett egység hiányát mintegy megerősítendő megemlítette, hogy dr. Kohn Sámuel, főrabbi a Budapesti Hírlapnak (1893. január 5-én) adott interjújában kijelentette ('ritka őszinteséggel bevallotta'), hogy a polgári házasság kérdésében a zsidóság nem egységes. (Kereszty 1893a. 172. p.) Majd egy sztereotip vélekedést igyekezett eloszlatni a következő mondattal:

A zsidóságról általános az a vélemény, hogy összetart, egymást portálja, egymás érdekét védi : ez tévedés, a zsidóság nem tart össze, nálunk Magyarországon egyáltalán nem.

(KERESZTY 1893a. 171. p.)

Az összetartáson túlmenően hiányolta még a szerző a zsidó vallásból a hitegységet, továbbá megemlítette egy zsidó vallási tekintély hiányát (ezen egy vallási vezető személye, illetőleg a hozzá való viszony értendő), a zsidó vallás szervezettségének hiányát. (Kereszty 1893a. 172–174. p.) Ezek után a mai zsidó vallásról kialakított véleményét próbálta meg alátámasztani a Talmud ismertetésével, melyről azt állította, hogy ...

...a keresztény biblikusok szemében nem egyéb az, legalább igen nagy részében üres szórszálhasogatásnál, sőt helyenkint botrányos babonaságnál : másrészt meg oly nehéz a megértésre, hogy magyarázatában még a zsidók közt is a legkülönfélébb nézetek jutottak és jutnak kifejezésre ?

(KERESZTY 1893a. 174. p.)

A Talmudról alkotott eme eléggé negatív képet még hosszasan árnyalta a szerző, és pl. olyan megállapításokat is tett, miszerint e 'tudálékos könyv' „nagyobb tiszteletben áll a zsidóknál, mint maga a szentírás”. Majd erről a helyenként 'oktalan meséket', 'nevetséges és helyelkőzzel obszcén babonákat' valamint 'a keresztény lelkiületet sértő véleményeket' is tartalmazó könyv történetéről írván emelte ki azt a tényt, hogy a Talmud nehézkes érthetősége révén számos hozzá fűzött magyarázat is született az évszázadok során. (KERESZTY 1893a. 176–178. p.) Ezek összességét Kereszty (némi *éllel*) már egyfajta kaotikus-átláthatatlan képpé igyekezett alakítani majd a 'Schulchan Aruch'-ról (a Talmud 16. századi összefoglaló kivonatáról) azt állította, hogy...

...ez tehát az a könyv, melyből a zsidóság szellemét és jellemét, mint amely e könyv alapján képződött, megítélni kell.

(KERESZTY 1893a. 178. p.)

A zsidókról alkotott képet pedig a következőképpen formálta tovább:

...a rabbik isteni tekintélyt vindikáltak maguknak, csalhatatlanságot, amelynél fogva minden nyilatkozatuk végzetlenül becsesnek tartandó.

(KERESZTY 1893a. 177. p.)

A 'Schulchan Aruch'-ból is hozott példákat a zsidóságkép további tartalmasítására. Ezekről azt is közölte, hogy *nem szó szerint*, hanem az *értelmük szerint* idézte. Az itt következő két idézet előtt megjegyzem, hogy az második a szerző (Kereszty) saját *értelmező fordítása* a 'Schulchan Aruch'-ból, míg az előtte közölt szöveg a 'Schulchan Aruch'-nak illetve a zsidóság törvényének a szellemiségére vonatkozik.

...a zsidó törvény nem enged meg semmi olyant a nemzsidóval szemben, ami tilos a zsidóval szemben, hanem azt tanítja, hogy minden ember az Isten képmása, s ezért mindenkivel szemben igazságosságot kell gyakorolni, az ígéreteket megtartani, felebaráti szeretettel viseltetni zsidó és nemzsidó iránt, a hazai törvényeket megtartani, s az emberiség tökéletesítésén munkálkodni.

(KERESZTY 1893a. 180. p.)

13. Lopni nem szabad, de egy goit megcsalni, vagy neki nem fizetni, szabad, csak vigyázni kell, hogy ki ne tudódjék a dolog, mert ez Israel szégyenére lenne.

(KERESZTY 1893a. 182. p.)

A 13. pont szövegéhez tartozik még némi magyarázat. A 'goi' név a nemzsidó embereket jelöli általában.²⁶ Az idézett törvény forrását is megjelölte Kereszty: Choschen hamischpat 26.

1. (KERESZTY 1893a. 182. p.)

---

²⁶ גוי (gôy) = nemzet, nép jelentésű héber szóból.

Az ehhez nagyon hasonló értéket képviselő törvények ismertetését követően, mintegy következtetésképp megállapította, hogy ezek a nemzsidókra nézve inhumánus törvények ma is érvényben lévők. (KERESZTY 1893a. 183. p.)

A tanulmány végkövetkeztetéseit felvonultató szakaszban a szerző visszatér a két kiinduló tételéhez, melyek kifejtését követően igazoltnak látja, hogy...

...1) a mai zsidó vallás csak torzképe a bibliai kinyilatkoztatott vallásnak, és hogy
2) ugyanannak a mai zsidó vallásnak tudományos vizsgálása nem szül kedvező eredményt a recepczióra nézve...

(KERESZTY 1893a. 184. p.)

Következésképp megállapítható, hogy a „zsidó vallás recepcziója a tudomány, a kritika ítélőszéke előtt abszurd lehetetlenség”. (KERESZTY 1893a. 184. p.) Az indokok összefoglalásánál megemlítette, hogy a zsidóság vallási rendszerének a történelemben tapasztalt változását nem fejlődésként, hanem ’degenerálódásként’ kell felfognunk; és...

...egy ily vallási rendszer nem állítható soha egy vonalra a keresztény vallással, nem egyenlősíthető, nem egyenjogusítható a keresztény vallással, pláne a reciprocitás összes következményeivel együtt !

(KERESZTY 1893a. 184. p.)

Ezt követi a zsidó és a keresztény szellemiség szembeállítása, melyben a kereszténység...

...az igazságnak tudományosan bevitatható bélyegét viseli homlokán s hatása az volt, hogy megújította a világot, az értelmi, erkölcsi, anyagi haladást biztosítva az emberiség számára : amaz, a mai zsidó vallás, egy üres, külső héj, elvakult emberek által úgy ahogy összetartva, melynek a világ semmi jó hatását nem tapasztalta.

(KERESZTY 1893a. 185. p.)

Ebből (és természetesen minden eddig kifejtett állításból) levonván a következtetést, megállapította, hogy...

...abszurd és lehetetlen a zsidó vallás recepcziója, oly értelmű recepcziója, amely viszonyosságról, kölcsönösségről álmodik a mai zsidó vallás és a kereszténység között !

(KERESZTY 1893a. 185. p.)

Majd Dudek Jánosnak a *Religióban* megjelent, és a zsidóreceptiót tárgyaló értekezésére hivatkozván, s abból több szakaszt is idézván, többek között egy olyan nézőpontot hozott fel a receptióhoz való saját álláspontjának igazolására, mely a *kettős mérce* elvét nyíltan vallja. Íme a Dudektól idézett bekezdés szövege:

„Az áttérés jogi jelentménye csak a keresztény vallásokra vonatkozik, ezekben lehetnek konvertiták ; de keresztény zsidóvá soha sem lehet, mert a keresztység eltörülhetetlen jegye ennek ellenáll, azért zsidóságra konvertált keresztényről sohasem hallott a világ. Viszont a zsidó nem tér át, hanem megkeresztelkedik a kereszténységre ; megkeresztelt zsidót ismerünk, de konvertált zsidót nem.

(KERESZTY 1893a. 187. p.)

Ennek értelmében a 'keresztényekké lett' zsidó vallású emberek nem vallási meggyőződésből, hanem valamilyen evilági célszerűséget szem előtt tartván vették fel a keresztiséget, és csupán annak külsőségeit viselik, ám a meggyőződésük nem változott – tehát megmaradtak zsidóknak. Másrészt pedig egy keresztény ember nem térhet át a zsidó vallásra – ennek oka és magyarázata a keresztény teológiában rejlik ('a keresztiség eltörülhetetlen jegye'). Tehát míg az egyik csoport képviselőinek-tagjainak nem lehet, addig a *másik* csoport tagjai nem hajlandóak megtenni (az áttérést). Mindkét sajátosság arra a következtetésre sarkall bennünket, hogy a zsidóreceptió törekvés felesleges, hiszen kivitelezése úgyis lehetetlen.

A zsidóság beolvadásának a keresztény társadalomba csak egy módja van, az ő megtérésök a kereszténységre.

(KERESZTY 1893a. 188. p.)

Ez látszólag ellentmondásban van az előzőekben leírt állítással (a Dudektól idézett szöveg értelmével), de ez az ellentmondás feloldódhat a kereszténység missziójának tudatában. E misszió a zsidóság irányában értendő és értelmezendő természetesen.

A tanulmányban leírtak egyébként oly világos képet adnak a szerzői szándékról, hogy azt hosszabban nem is áll szándékomban itt tárgyalni; csupán azt jegyzem meg, hogy a recepció törekvések megghiúsítása mellett a zsidóság és kereszténység egyenjogúsításában rejlő azon veszély elkerülése lehetett fontos Kereszty számára, mely a két csoport közötti szabad átjárhatóság lehetőségével a kereszténység gyengüléséhez vezethet. Ez az ún. viszonosság vagy kölcsönösség olyan központi kérdéssé lett e cikkben, hogy egyben okként, eszközként és célként is értelmezhetjük. Ok – amennyiben a recepciót meggátolandó törekvésképpen íródott e cikk; vagyis az írás mozgatórugója, kiváltó oka a viszonosság elkerülése, s ez által a kereszténység védelmezése. Eszköz – amennyiben a tanulmányban kifejtett elméletben szerepet kapott e veszélyre való figyelemfelhívás. És cél – amennyiben a viszonosság elkerülésre való törekvés, illetve a viszonosság elvi lehetetlenségének bebizonyítása a nyíltan bevallott célkitűzése a tanulmánynak.

A szerző a cikk még számos helyén állít, következtet, fejt ki...stb. fontos részleteket a zsidó-keresztény viszonyról, amelyek helyett itt most csupán a *végső* összefoglaló-értékelő jellegű, Dudektől citált, sokat mondó záró bekezdését s a tanulmány zárósort idézem – e helyen kommentár nélkül (az *Összegzés* című fejezetben visszatérvén e szövegrész egyes elemeinek tárgyalására):

És ennek a népnek, mely a maga nemében páratlanul állt a régi történelemben, most sincs hasonlója, az új korban ; szét van szórva az egész világon, s még sem elegyül más népekkel ; nem gyöngül, nem fogyatkozik meg számában ; még külső physiognomiájuk sem változott a zsidóknak, bármely klíma alatt éljenek. Tizenkilenc század vonult el immár e nép fölött, s nem bírt még sem változtatni belső és külső sajátosságain ; a mindent megmásító idő nem volt képes az ő különös tulajdonságait megmásítani ; nincs hazájuk, s mégis külön népet alkotnak, nincs cultusuk, s mégis külön vallásuk van, nincs támpontjuk, s mégis reménykednek. Az a bolygó zsidó, aki a mély értelmű monda szerint nem bír nyugtot találni századokon át, míg el nem jő ismét az általa káromolt Megváltó, – nem más, mint maga az egész zsidóság.”

Ugy van, ez az igazság, amelyen nem változtat semmiféle recepció.

(KERESZTY 1893a. 189–190. p.)

A M. S. 1896. évi számának *Vegyes közlemények* című rovatában olvashatunk egy könyvismertetőnek ’álcázott élcelődést’ *A zsidóság a honalapítás művében* címmel, melyet a

cikk szerzője 'egy kis kedvderítő'-nek szánt. (M. S. 1896b. 74. p.) Az *IMIT Évkönyv*ében található közlemények egyikének²⁷ (*A honalapítás és a zsidó vallás*) kipellengérezésére vállalkozott a M. S. cikkírója. Az *Évkönyv*ben megjelent közlemény a (részben zsidó vallású) kazárokkal szomszédságban és szövetségben élt magyarok és a zsidó vallásnak a magyar előkelők gondolkodására gyakorolt hatását elemzi. Az ezt az írást cinikus, satirikus hangvétellel ismertető cikk szerzője közleményének végén abbéli félelmének adott hangot, hogy amennyiben ez a szemléletmód és módszer, mellyel a zsidóság a saját térnyerése érdekében dolgozik, szóval ha ez továbbra is folytatódik és hangot-teret-lehetőséget kap, akkor ez bizony félelemre ad okot, hiszen „sok kellemetlenséggel járna s nagy fölfordulást idézne elő” (M. S. 1896b. 75. p.) az ezáltal esetleg megváltozó helyzet. A szerző szándékát illetően a '*védekezniünk kell a zsidóság ellen*' jelszóba sűrített felfogás jellemzi. Az általam *cinikusnak* illetve *satirikusnak* nevezett hangvétel alátámasztására pedig idézek néhány töredéket a szövegből. Már az első mondatában közli, hogy „Egy kis kedvderítő” lesz, amit itt olvashatunk, majd az *IMIT Évkönyv* megszületését *idézőjelben közli*: „Az izr. Magyar irodalmi társulat tavaly óta »Évkönyv«-et bocsát ki...” (M. S. 1896b. 74. p.) Ám ezeket csupán a következő mondatok, mondatrészek teszik hangsúlyossá. Olyanok, mint pl. a következő: „Ennek a kis okoskodásnak »A honalapítás és a zsidóvallás« a czime.” (M. S. 1896b. 74. p.) Illetve a 'megzsidósodott kazárok' és magyarok közötti szomszédi viszonyinak és szövetségnek a „komaság” és a „czimboraság” szavakkal a komolyságát-hitelességét megkérdőjelezni, ez szintén a cinizmusra utal. Végül idézek egy mondatot, amelyben a hangvételen túlmenően is találhatunk fontos információt. E mondat arra az állításra reflektál, miszerint a magyar honfoglalás műve jelentős mértékben a zsidóság érdeme.

Ez az állítás mindenesetre fölemelő hatással lesz a budapest-terézvárosi »hivekre«, meg talán a többire is, mert az kétségtelen, hogy a legreczipiáltabb hon- és polgártárs sem igen gondolt arra, hogy a honalapítás nagy munkájában az ő ősei is résztvettek, ha mindjárt csak közvetve is.
(M. S. 1896b. 74. p.)

Az idézőjelek használatával bizonyos fogalmak értelmezésében igyekezett 'segíteni' olvasóinak a szerző. Az »Évkönyv« és a »hivek« e szerint olyan jelentéstartalommal bírnak, melyek a *más* csoport *dolgaira* vonatkoznak, melyeket tehát nem is kell ugyanolyan

---

²⁷ A honalapítás és a zsidóvallás. *IMIT Évkönyv* 1895.

értelemben venni, gondolni. De itt találhatjuk a zsidóreceptió apropóján tett 'legrecipiáltabb hon- és polgártárs' kifejezést is, amelyre az idézet felvezetésében utaltam. Fontos megjegyezni, hogy az adott folyóirat (M. S.) adott évfolyamában (1896. évi számaiban) a zsidóreceptiót tárgyaló tanulmányt, nem találhatunk, és olyan közleményt is csupán néhányat, melyben legalább egy szó vagy egy félmondat erejéig megemlíttetett a receptió. Az itt ismertetett és elemzett írást a *Vegyes közlemények* című rovat cikkei között olvashatjuk. Ám ebben is csupán egy amúgy cinikusan odavetett megjegyzésben szerepel. Talán éppen e miatt mond többet, mint egy esetleges vagy véletlenszerű megjegyzés. Tény, hogy (e cikk megjelenését megelőző évben) elfogadtatott az 1895. évi törvény, melynek XLII. törvénycikke²⁸ a zsidó vallást egyenjogúvá tette a többi hazai vallással, az ún. történelmi egyházakkal. Ezzel együtt életbe lépett a szabad házasság is a zsidók és keresztények között.²⁹ A korlátozások fokozatos megszűnése-megszüntetése új távlatokat nyitott a zsidóság számára, s mindaddig elérhetetlen gazdasági és társadalmi lehetőségeket kínált. Ám ezek az új távlatok a keresztények többsége (így a szerző álláspontja) szerint a kereszténység térvesztésével jártak. Valószínűleg ez a dacos, sértődött hallgatás oka. És ez a cinikus eszmefuttatás közepette a recipiált zsidókról elejtett megjegyzés magyarázata is.

A zsidóreceptióról szóló törvényjavaslat a 'legbosszantóbb' azok között a törvényjavaslatok³⁰ között, melyekkel együtt került a magyar törvényhozás és közélet elé, s melyekkel együtt 'kíhívta maga ellen a katolikus tudományos kritikát' – állította recenziójában³¹ Koltai Virgil Antal a M. S. 1894. évi számában. (ARISTIDES 1894. 871. p.) Koltai nézete szerint „meg kellene annál maradni, hogy az izraelita vallás az állam által *elismert* vallás.” (ARISTIDES 1894. 871. p.) Amennyiben ez nem így fog történni, akkor „a vallásszabadság következtében az eddig bevett vallások is megszűnnek bevett vallások lenni”. (ARISTIDES 1894. 871–872. p.) Ezt a következtetést a szerzőnek egy a zsidóságot, a zsidóság fogalmának meghatározását tükröző koncepciója követi. Ezt teljes egészében idézem:

---

²⁸ E törvénycikk első paragrafusa így szól: „Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítottatik.” (<http://www.sofar.hu/hu/node/13288>)

²⁹ Amely ugyan már az 1849. évi IX. törvény 3. paragrafuszában is szerepelt, de a szabadságharc bukása lehetetlenné tette az említett törvény érvényesítését.

³⁰ Az említett törvényjavaslatok a vallásszabadságról szóló, a zsidóreceptióról szóló, a

³¹ Kováts Gyula *Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat* (Bp., 1894, Révai) című könyvének ismertetése.

De a »bevett egyház« kifejezése sem alkalmazható a zsidó hitközségekre, mert az »egyház« szó nagyobb egészet jelent, az izraeliták pedig sem nálunk, sem máshol nem tudnak, nem is fognak soha szerves egésszé egyesülni.

(ARISTIDES 1894. 872. p.)

A könyvismertető szerzője a zsidó vallást a Magyarországon *bevett* vallásnak minősített keresztény vallással, illetve a keresztény felekezetekkel állította szembe, és mérte össze. Ebben az összehasonlításban az apologetikus célzat lett a mérvadó. E hangsúlynak megfelelően a zsidó vallásra való áttérést *kitérésnek* s *abszurdumnak* minősítette, (ARISTIDES 1894. 872. p.) a zsidóreceptióról szóló törvényjavaslatot pedig a vallásszabadságról szóló törvényjavaslattal együtt a 'liberális egyházpolitika torzszülötteinek' nevezte. (ARISTIDES 1894. 873. p.)

A 2.3. (*A zsidóság erkölcsi jellemvonásairól alkotott képek* című) alfejezet végén talákoztunk Pethő doktor megállapításával, miszerint „A zsidó üzleti szellem az erkölcsiség gyilkosa.” (DR. PETHŐ 1893. 417. p.) Jelen szakasz végén pedig szintén csupán említés szintjén idézem Prohászka Ottokár egy mondatát *A zsidó recepczió a morális szempontjából* című, a M. S.-ban 1893-ban megjelent írásából. A tanulmány tartalmának illetve az abból származó idézeteknek az ismertetésére illetve az azokat elemző-értelmező fejtegetésekre bővebben a 2.7. (*Pethő doktor zsidóságképe* című) alfejezetben térek ki. Pethő doktor megállapítása a zsidó receptiót és az arról értekező Kereszty-tanulmányt³² illetően a következő:

...a tudományos szempont, melyre a szerkesztő úr helyezkedett, a zsidó vallástant teoriájában tünteti föl előttünk s világosan kimutatja, hogy nincs mit recipiálni, mert sehol sincs a zsidóság symboluma iránt közmegegyezés, — sehol a tanban egység, — mindenütt kétes homály s bizalmat épen nem ébresztő, gyanus felfogások, csürt-csavart kitételek s faji gyűlölettől inspirált szent könyvek.

(DR. PETHŐ 1893. 414. p.)

A tanulmány további tartalmi részeit tehát az itt következő, 2.7. alfejezetben olvashatjuk.

---

³² A M. S. 1893. évi számában Kereszty Viktor értekezett a zsidóreceptió kapcsán. Jelen alfejezetben (2.6.) ismertetett tanulmányának címe: *A zsidóreceptzió a tudomány szempontjából*.

2.7. Pethő doktor zsidóságképe

Prohászka Ottokár írásaiból kialakuló zsidóságképét, a szerző egyedi elképzelései és sajátos hangvétele okán csoportosítottam egy alfejezetbe. Prohászka jezsuita képzésben részesült püspök és hittudományi főiskolai tanár volt. Publicisztikai tevékenységének jelentős részét a Magyar Sion – kezdetben Új Magyar Sion – nevű katolikus folyóiratban tette közzé, melynek cikkírója és egyik irányítója is volt, és ahol eleinte Pethő dr., dr. Pethő (R.), illetve dr. Pethő Rudolf álneven jelölte tanulmányait és recenzióit. Szociális érzékenysége valamint a történetiség iránti fogékonysága egyaránt meghatározták munkásságát. Elsősorban ezeknek köszönhetően tartózkodó kritikával élt a merev skolasztikával szemben, figyelt a modern eszméáramlatokra, az egyházi korszerűsödés elkötelezett híve volt. Figyelemreméltó körülmény még, hogy az 1962-es II. Vatikáni Zsinat dokumentumai szinte mindent átvettek Prohászka Ottokár gondolataiból.

Prohászka Ottokár (Dr. Pethő) *A tradíció elve nemzetben és egyházban* című tanulmányában kifejtett nézete szerint tradíciónak nevezi az egységnek, változatlanságnak, folytonosságnak azt az elvét, elemét és erejét, mely az emberi halandóság miatt állandóan változó, alakot cserélő tömegnek összetartozást, a széthúzó sokaságnak egységet kölcsönöz. (DR. PETHŐ 1896c. 81. p.) Majd példákat említ a hagyományokat megőrző-továbbadó illetve az azokat elvető csoportok köréből.

A tradíciók szellemének legragyogóbb megtestesülése : a zsidóság patriarkája.

(...) A patriarka hordozza a nép hitét, reményét ; hozzá fűződik az ígéreték áldása

; ő megszemélyesítője a népnek, ő született királya, prófétája és papja.

(DR. PETHŐ 1896c. 88. p.)

A modern ember előtt egyáltalán nincs tradíció ; ő kezdi s ő végzi be a történetet

; szkeptikus lelke nem fogad el semmit a múltból s nem tart érdemesnek semmit

arra, hogy későbbi kornak átadassék. A modern ember nem ismer folytonosságot

jogban, hagyományban, hitben, elvekben...

(DR. PETHŐ 1896c. 90. p.)

Tehát, míg a tradíció pozitív, addig a tradicionális értékeket tagadó 'modern emberi' jellemvonások negatív előjellel bírnak. Majd e képeket tovább árnyalja.

A modern 'hazafi' pénzt keres. Eladja a földét akárkinek, s nem bánja, ha a magyar földet mindenestül kaftános zsidók birják.

(DR. PETHŐ 1896c. 91. p.)

Ez a mondat – az előző okfejtések-jellemzések fényében – azt sugallja, hogy egy hagyománytisztelő (tehát jó) igazi hazafi sohasem adná el földbirtokát semennyiért egy zsidónak. A tanulmány végkövetkeztetéséhez közeledvén megállapítja, hogy a *tekintély* az, ami „hordozza az emberiség minden nagy eszméjét ; monotheizmusát s egész civilizációját”. (DR. PETHŐ 1896c. 108. p.) És ez a tekintély a...

... patriarkák tradíciójában, a zsidó nép zsinagógájában s a keresztény, apostoli magisteriumban nyer kifejezést.

(DR. PETHŐ 1896c. 109. p.)

A tradíció pozitívitásának és a modern ember tradíció-tagadásának szembeállításával a hagyományok megőrzését, tiszteletét és továbbadását állítja példaként minden egységre törekvő csoportnak, és természetesen minden személynek, aki ilyen csoport tagja. A hagyománytisztelőt illetően egy követendő mintát is említ, a zsidóság példáját. Azt azonban nem tartja kívánatosnak, hogy a *magyar földet* is a zsidóság birtokolja – erre utal az a megállapítása, hogy csupán a *modern 'hazafi'* képes eladni nekik a földet, tagadván-elutasítván ezzel a tradíció tekintélyét. Mindezek fényében a szerző egyrészt a 'tanuljuk meg a zsidóságtól a hagyománytisztelőt', másrészt a 'védekezzünk a zsidóság ellen' kettős közlendője látszik hangsúlyosnak.

Amint azt már láttuk a 2.5. (*Liberálisok, szocialisták, szabadkőművesek* című) alfejezetben, olykor előfordul, hogy egy tanulmányban egyszer sem fordul elő a 'zsidó' v. 'zsidóság' v. 'judaizmus' stb. kifejezés – de a liberalizmus eszméinek megalkotását, kialakítását a zsidóságnak tulajdonították. Így tett Prohászka Ottokár is *A liberálizmus utópia* c. tanulmányában, melyben liberalizmus jellemvonásairól, okairól, célkitűzéseiről és az általa okozott egyéni és társadalmi változásokról fejtette ki keresztényi s egyben liberalizmus-ellenes nézeteit. (DR. PETHŐ 1896a)

A liberalizmust reakciónak és utópiának tartja: „Reakció és utópia : ez a liberálizmus kurta jellemzése...”. (DR. PETHŐ 1896a. 882. p.) Reakció, mert: „a szabadság reakciója az elnyomás ellen”. (DR. PETHŐ 1896a. 882. p.)

Utópia, mert ideológia ; utópia, mert az eszméknek túlhajtása ; utópia, mert a reális viszonyokat nem tekinti ; tehát utópia, mert kivihetetlen s az ellenkezőt éri el, mint amit ígér.

(DR. PETHŐ 1896a. 886. p.)

Majd ad egy meghatározást is az utópiára:

Az utópia egy ragyogó eszme, mely egyoldalú, absztrakt, kivihetetlen s ha kivinni mégis megkísérlik, az ellenkezőbe csaphat át ; élet helyett romlást, szabadság helyett szolgaságot ad. A liberálizmus ilyen.

(DR. PETHŐ 1896a. 887. p.)

A szerző meghatározásai a liberalizmusra: „... a liberálizmus semmi más, mint egy végzetes tévely...” (DR. PETHŐ 1896a. 894. p.) „A vallási liberálizmus theoriája az ember istenítése.” (DR. PETHŐ 1896a. 895. p.) További megközelítések:

A liberálizmus tehát más alakban azt hozza a világ nyakára, amit el akart törölni ; azért *utópia* !

(DR. PETHŐ 1896a. 889. p.)

A vallási liberálizmus ugyanis a népek életében a legdurvább erkölcstelenségbe, a hitetlenség és erkölcstelenség szabadságába vezet, ahol az erénynek tiszteletét a szkepticizmus neveti s az eszmék kultuszát aljas haszonlesés váltja föl.

(DR. PETHŐ 1896a. 894–895. p.)

A szocziálista theoria hadi állása (DR. PETHŐ 1896b.) című írása az *A liberálizmus utópia* című tanulmányához hasonló hangvételű és logikájú, következésképp hasonló eredményre is jut a szerző a szocialista és a keresztény eszmék összehasonlításával. Ebben sem írta le a 'zsidó' szót egyszer sem, csupán a szocialistákat és a liberális gondolkodókat illetve éles kritikával.

Harcz a félszepségek ellen című lobbanékony, érzelmekre alapozó, igen-igen lendületes írásában, a katolicizmus védelmében kelt ki a szerző szinte minden ellen, amit a katolicizmus ellen valónak ítélt. A szerző intoleranciája a kereszténység érdekeinek védelmében került kifejezésre szinte minden vallás, szokás, kultúrkör ellenében. Hosszú körmondatok, többoldalas bekezdések jellemzik az írást. Íme egy jellemző mondatrészlet példaként:

... azoknak a szédelgős fejeknek, kik a tintatartójuk mellől vagy a sörös kancsó mögül az általános testvériség s édes rokonszeretet reszkető karjaiba ölelnek keresztényt, zsidót, törököt, négert, s a közvélemény nagy üstjében szóvirágokból és elvgyökerekből oly általános gyógyított főznek, hogy attól minden különbség az igen és nem közt, erkölcs és erkölcstelenség közt, vallás és hitetlenség közt, dogmák és álmok közt, elvek és frázisok közt, katolikus és közös iskola közt egy sóhajtásra szétfoszlik.

(DR. PETHŐ 1892a. 489. p.)

E mondatban (mondattöredékben) a keresztény és a zsidó mellett szerepelt a 'török', mint az iszlám képviselője és a néger, mint a pogány vallások-kultuszok követőinek reprezentánsa. Egy másik (panaszokkal terhelt) bekezdésben a szerző azt állította (jól érzékelhető *éllel*), hogy a 'félszepségen alapuló haladás' értelmében...

...ne hozzuk be a hitvallást az iskolába, neveljük az ifju nemzedéket a tiszta, vallástól független erkölcsösségben ; ne vessenek keresztet gyermekeink, ne mondják ki hódolattal a Krisztus nevét a zsidó tanulók miatt, – a gyermekek az óvodákban ne taníttassanak a kereszténység régi imájára a 'Miatyánkra', (...) csak fohászokra tanítsuk őket, melyeket nyögdécselhet török, zsidó, tatár !

(DR. PETHŐ 1892a. 498. p.)

Ezt egyébként szégyenletesnek és hazaáruló gondolkodásmódnak nevezte. Az érzelmek további felkorbácsolásának érdekében pedig a következő megjegyzést tette:

Ha nem szabad a gyermekeket keresztényen nevelni a zsidók és pogányok miatt : akkor a zsidók és pogányok miatt nem is kell megkeresztelni őket. Legyünk zsidók, a zsidók miatt !

(DR. PETHŐ 1892a. 498. p.)

Ezt is igen jól érezhető *éllel* állította. Az újságírás és -olvasás (katolikus szempontból) viszontagságos helyzetéről írván pedig a kivételezett helyzetben lévő csoportok kiváltságait sérelmezte, immár nem minden keresztény közösség érdekeit védvén, hanem *csupán* a katolicizmus védelmében, tehát itt már a nem-katolikus keresztény csoportok is átkerülnek a *más* csoportok térfelére. E szakaszban jegyezte meg, hogy...

... azokat a lapokat, melyek kis ujjukat sem mozdítják meg soha kath. jogok védelméért ; – zsidót, törököt, unitáriust, kálvinistát védnek ; ájuldoznak, ha valaki nyul hozzájuk ; katolikus kérdésben pedig hallgatnak, egy kukk is sok volna tőlük.

(DR. PETHŐ 1892a. 500. p.)

A szerzői szándék egyértelműen a katolicizmus érdekeinek védelme. Az írásban szinte *minden*, ami nem-katolikus szembe lett állítva a katolicizmussal, így a zsidóság is.

Az egyház demokráciája című írásában fejtette ki, hogy nézete szerint a keresztény „egyház mindig is konzervatív volt.” (DR. PETHŐ 1897. 321. p.)

A konzervativizmus egyáltalában (...) nem jelenthet mást, mint történeti alapokon álló, szerves fejlődést, szemben a liberalizmussal, mely elvont eszméket ültet át erőszakosan...

(DR. PETHŐ 1897. 321. p.)

A kereszténység sokkal tősgyökeresebb és életteljesebb, sem hogy ne volna az élet, a fejlődés, s a haladás híve ; akik szellemét magukba szívták s tudják, hogy az a szellem nem a szűk Judeának, hanem a széles világnak elevenítésére van szánva...

(DR. PETHŐ 1897. 322. p.)

A kereszténység mint a konzervatív eszmék hordozója-képviselője és a haladás híve a liberalizmussal lett szembeállítva az említett írásban. A liberális eszmék zsidósághoz köthetőek. A szerző megállapításai szerint a konzervativizmus történeti fejlődést jelent, szemben a liberalizmussal. A haladás kerékkötőjeként tehát a zsidóság szellemisége áll (a

kereszténységgel szemben) – ebből következhet a zsidóságot célzó keresztény misszió szükségességének, a kereszténység felsőbbrendűségének és/vagy a 'védekezzünk a zsidóság ellen' jelmondatnak a hangsúlyozása (is).

Pethő doktor zsidóságképét bemutató alfejezetünk végén ismét rátérek a M. S.-ban 1893-ban megjelent *A zsidó recepczió a morális szempontjából* című Prohászka-cikk szövegének ismertetésére. Emlékeztetőül a már ismertetett megállapítások a 2.3. (*A zsidóság erkölcsi jellemvonásairól alkotott képek* című) valamint a 2.6. (*A zsidórecepcióról pro és kontra* című) alfejezetek végéről:

A zsidó üzleti szellem az erkölcsiség gyilkosa.

(DR. PETHŐ 1893. 417. p.)

...a tudományos szempont, melyre a szerkesztő úr helyezkedett, a zsidó vallást a theoriájában tünteti föl előttünk s világosan kimutatja, hogy nincs mit recipiálni, mert sehol sincs a zsidóság symboluma iránt közmegegyezés, — sehol a tanban egység, — mindenütt kétes homály s bizalmat épen nem ébresztő, gyanus felfogások, csüört-csavart kitételek s faji gyűlölettől inspirált szent könyvek.

(DR. PETHŐ 1893. 414. p.)

Az itt másodikként szereplő idézet szövege a zsidó recepciót és az arról értekező Kereszty-tanulmányt célozza. A M. S. 1893. évi számában Kereszty Viktor értekezett a zsidórecepció kapcsán. A 2.6. alfejezetben ismertetett tanulmányának címe: *A zsidórecepczió a tudomány szempontjából*.

Prohászka a zsidórecepció kérdését tárgyaló tanulmányában a zsidóság erkölcsisége felől igyekezett megközelíteni-meghatározni, s e meghatározás alapján az olvasóira bízni a recipiálás lehetőségességét vagy lehetetlenségét. Egy példa a meghatározásra: „Hogy a zsidóság micsoda, azt sociális téren, az erkölcs terén látjuk s utáljuk.” (DR. PETHŐ 1893. 414. p.) Néhány további megközelítés:

... a zsidó morál valóságos átka a ker. műveltségnek, a mely átkon ez a keresztény kultúra okvetlenül tönkre megy, ha nem dobja ki magából a mérget : tehát a zsidóságot nem szabad recipiálni a keresztény államoknak, hanem védekezniök kell ellene, s ahol s ahogy lehet, túl kell adniok rajta.

(DR. PETHŐ 1893. 414–415. p.)

A zsidóság mindenütt fekély, mely megmérgezi a morálist, kiváltképen az üzleti világban. Lealacsonyítja az erkölcsi színvonalat s a korrupciót általános divattá emeli. Meghamisítja az erkölcsi fogalmakat, — s lelkiismerete nem lévén, megfojtja szivtelenül áldozatait, melyeket behálózni sikerült. E sötét, állatias csapáson jár, ha nem is az egész zsidóság, — mert hiszen köztük is vannak jószívü emberek valamint a keresztények közt vannak szemita, vérszopó lelkek, — de ezen a sötét uton jár a karakterisztikus zsidó-szellem s egy nagy vészthozó csapássá növi ki magát nemcsak egyes nemzetekre, hanem az egész ker. műveltségre nézve.

(DR. PETHŐ 1893. 415. p.)

A zsidóság azért fekély a ker. nyugat testén, mert *nem ismer erkölcsi korlátot a vagyonszerzésben.*

(DR. PETHŐ 1893. 417. p.)

A zsidóság erkölcstelensége, — lelkiismeretlensége, — az az elvetemültség, melynek nincs törvénye, — az az elfajult szellem, melynek csak torzfogalmi vannak a jóról, a szépről s az erényről s melyek valóban csak a keresztény gondolat szatirájául szerepelhetnek, — az az erkölcstelen kegyetlenség, mely a keresztény népet ellenségének tekinti s következőleg a konkurenciában minden eszközt jónak, minden módot becsületesnek tart, mely a kereszténység megfojtására alkalmas, — mondom ez az erkölcsi alávalóság volt kezdet óta oka a kereszténység kárhóztató, megbélyegző ítéletének a zsidósággal szemben.

(DR. PETHŐ 1893. 417. p.)

A zsidó erkölcstan az igazságot s vele az erkölcsi erényeket nem ismeri ; *főelve* a korlátlan egoismus ; következőleg zsarol, tipor, szipolyoz könyörtelenül ; *tárgyában* nem ismer különbséget a jó és rossz közt ; neki minden jó és becsületes, ami pénzt hoz ; akár váltohamisítás és hamis eskü, — akár nadrág-, zubbony- vagy leánykereskedés...

(DR. PETHŐ 1893. 425. p.)

A zsidóságkép formálását célzó további szövegrészek Pethő doktor szóban forgó tanulmányából:

... a keresztény népek ezredéves története (...) nem felekezeti elfogultságból kárhoztatta kezdet óta a zsidó szellemet, hanem keserves tapasztalatból.

(DR. PETHŐ 1893. 417. p.)

... mi az antisemitismust nem faji, nem vallási, hanem sociális, üzleti reakciónak fogjuk föl. Az *antisemitismus a keresztény erkölcsan és a ker. társadalmi rend reakciója*, s mint ilyen a legjogosultabb mozgalom, minek bizonyítására vállalkozunk !

(DR. PETHŐ 1893. 416–417. p.)

... az antisemitismus csak akkor jogosult, ha a zsidó birtokszerzést, tehát a zsidó morálist üldözi.

(DR. PETHŐ 1893. 427. p.)

Itt csupán egy rövid megjegyzéssel élnék. A szerző e kijelentésével egyenlőségjelet tett a 'zsidó birtokszerzés' és a 'zsidó morális' közé. Az idézetek utáni összegzésben visszatérek erre a sajátos nézőpontra is.

A zsidó mindig uralkodni akar a többi nemzeten (...) Erkölcsi nézetei, sötét, babonás hite okvetlenül zsarolásra viszik. A zsarolás képezi a zsidó birtokszerzés jellegét...

(DR. PETHŐ 1893. 419. p.)

A zsidó uzsora minden téren s a társadalom minden rétegében pusztít.

(DR. PETHŐ 1893. 421. p.)

A keresztény műveltség zsidó morálissal fönn nem állhat ; már pedig a zsidó morális elhatalmasodik mindenütt, de kiváltkép a gazdasági rendszerben : következőleg ezen a zsidó gazdasági rendszeren tönkre fog menni a nyugoti keresztény műveltség.

(DR. PETHŐ 1893. 419. p.)

... már annyira vagyunk, hogy a zsidóság (...) a keresztény műveltség színe előtt be meri vallani, hogy *nincs lelkiismerete*, hogy *nincs erkölcsi öntudata*.

(DR. PETHŐ 1893. 423. p.)

A jelenkor összes törekvéseinek központja a *társadalmi kérdés*. *E társadalmi kérdésnek sarka és egyszersmind nyílt sebé a zsidó nyereszkesedési rendszer*. (...) A keresztény meggyőződés nem engedheti meg azt, hogy a *magánérdek mások rovására korlátlanul érvényesüljön*. (...) A zsidók túlnyomó része mindig mások veszteségére spekulál, hogy meggazdagodjék.

(DR. PETHŐ 1893. 420. p.)

A zsidó üzleti szellem tehát pénzösszeharácsolás bármiképen s bármily úton.

Hogy *nincs erkölcsi öntudata* a zsidóságnak, az még abból is kiviláglik, hogy valahol csak pácza kerül a zsidó valami flagrans bűntény miatt, az egész zsidóság összeröffen, s mozgásba helyezi valamennyi emeltyűjét, hogy a csávából kiszabadítsa.

(DR. PETHŐ 1893. 424. p.)

... a zsidó morális nem ismer sanctiót ; nincs öntudata arról, hogy a törvény sérelmét büntetni s áthágását helyre kell hozni.

(DR. PETHŐ 1893. 425. p.)

A keresztény socialis-rend már eltűnt. (...) *Nem léteznék zsidókérdés, ha a művelt kereszténység nem tagadta volna meg elveit s önmagát*. Mialatt ugyanis a zsidók a legelvetemültebb zsidó gonosztevőket is védik, s iszonyatos bűneiket szépítik : addig a keresztény államférfiak és képviselőik ki nem fogynak a kereszténység megtámadásaiból s e higvelejűség folytán annyira degradálódnak, hogy alkalmassá teszik magukat azon nemes szerepre, hogy a zsidóság befogja őket öszvérekül s szamarakul kocsija elé az összeharácsolt keresztény pénz elvontatására.

(DR. PETHŐ 1893. 428. p.)

A szerző a keresztény műveltséget, a keresztény eszméken alapuló nyugati kultúrát, az európai társadalmi berendezkedést féltette. A tanulmány tehát egy apologetikus írás, *egy védőbeszéd* a keresztény műveltség megvédése érdekében.

E helyen jegyzem meg, hogy a tartalmi jegyeit figyelembe véve a cikkismertető az eddig említett alfejezetek mellett a 2.4. (A 'Védekezzünk a zsidóság ellen' jelmondat jegyében című) alfejezet részét is képezhette volna.

Láthattuk, hogy Prohászka egyenlőségjelet tett a 'zsidó birtokszerzés' és a 'zsidó morális' közé. A 'zsidó birtokszerzés' alatt – amint arról a tanulmányban többször is bizonyosságot tett – a keresztény kultúrkör rovására-kárára elkövetett erkölcsileg aggályos üzletpolitikát értette. És amennyiben ez azonos a zsidó morállal, akkor az is minimum aggályos. Persze ezt a szerző sokkal kevésbé árnyaltan fejezte ki, amint azt láthattuk. Az állításainak, jelzőinek keménységére, nyíltságára, határozottságára és olykor durvaságára vonatkozóan a 3. (Összegzés című) fejezetben próbálok meg magyarázatot keresni-találni. Elöljáróban csupán annyit jegyzek meg e helyen, hogy a korabeli (19. századi) vitairatok formai jegyei nem voltak teljesen azonosak a napjainkban általános közlési formákkal; a zsidó jellemkép pedig az előítéletes gondolkodás jellegzetes terméke volt a 19. századi Magyarországon (is), s mint ilyet az erős érzelmi töltése miatt nem könnyen és nem jelentősen, vagy egyáltalán nem befolyásolták a tapasztalati tényezők; ezeknek a sajátosságoknak köszönhetően az itt olvasott és az ehhez hasonló szavak, kifejezések gyakoriak voltak a különböző népcsoportok, a *mások* jellemzésére, az adott korban. (HANÁK 1988.)

2.8. Pozitív zsidóságképek

Dicsérő szavakkal találkozunk a P. Sz. *Irodalmi Szemle* című rovatában szereplő könyvismertetőben, mely egy magyar rabbi könyvéről, s annak kapcsán az IMIT-ről tett pozitív tartalmú kijelentéseket. Íme, a recenzió bevezetője:

A zsidók története Sopronban, a legrégebbi időktől a mai napig. Az izr. magyar irodalmi társulat által jutalmazott pályamű, írta *dr. Pollák Miksa*, soproni rabbi. Hetvenöt kiadatlan okirati melléklettel. Budapest, 1896, 379. lap.

A még csak harmadfél éve fennálló Izr. Magyar Irodalmi Társulat már eddig is élénk működést fejtett ki. Jól megszerkesztett évkönyveket bocsátott közzé s a millenium iránt azzal róttá le adóját, hogy nagyobb szabású pályázatot

hirdetett valamely hazai hitközség történetének megírására. A beérkezett munkák közül dr. Pollák Miksa soproni rabbinak előttünk fekvő könyve lett a nyertes.

Úgy véljük, a megítélés nem is volt méltánytalan.

(P. Sz. 1897. 277. p.)

További részletek a könyvismertetőből, melyekben a szerzőt illetve a munkamódszerét méltatja a recenzens:

Szerzőjében a zsidó pap nem nyomja el a megfontolt historikust, ki magasabb szempontból nézi a viszonyokat és általában – ha nem is mindig – elfogulatlanul bírálja meg a tényeket.

(P. Sz. 1897. 277. p.)

Pontos és lelkiismeretes munkát végzett : fölkutatta a soproni zsidók történetének legapróbb részleteit is, szorgalmasan böngészett a soproni levéltárban, meg a Codex Diplomaticusban.

(P. Sz. 1897. 277. p.)

A pozitív jelzők mind a név szerint is említett zsidó szerzőt, mind pedig egy a hazai zsidóság által létrehozott társadalmi szerveződést is illetnek. A szerző számára fontos és (ezért) kiemelendő vonások ellenkező előjelű közlési szándékot sugallnak, mint a 'védekezzünk a zsidóság ellen' jelszó jegyében született írások. Tehát itt követendő példaként szerepelnek a cikkben tárgyalt szerző és szervezet valamint a munkamódszer.

Erhardt Viktor *Az emberiség hagyományai a világ teremtéséről* című tanulmányának első mondata így hangzik:

A M. Sion olvasói úgy tudom, érdeklődéssel olvasnak az összehasonlító vallástudomány keretébe tartozó dolgokat.

(ERHARDT 1892. 763. p.)

Tehát egy összehasonlító vallástudományi tanulmányt olvashatunk. A szerző Mózes Genézisével kezdte a világ teremtéséről szóló hagyományok ismertetését, melyet majd etalonként használ. A semmiből való teremtés fogalmát-eszméjét Mózes írásaiban olvashatta

először az ember, ennek kidolgozására még egyetlen lángelme sem volt képes Mózes megelőzően. (ERHARDT 1892. 764. p.) A zsidóságnak a teremtésről szóló tanítását összehasonlítván a káld ('chald') genezissel, megállapítható, hogy az a semmiből való teremtést nem ismeri – az anyag mint már létező feltételeztetik a teremtéskor. (ERHARDT 1892. 766–769. p.) Itt csupán ezt az egyetlen összehasonlítást kiemelve a tanulmányból, láthatjuk a szerző törekvését annak bebizonyítására, hogy a zsidóság teremtéstana egyedülálló a vallások történetében. Továbbá a vallás és a tudomány viszonyát is meghatározta Erhardt – ezt a következő mondattal reprezentáljuk:

Mózes cosmogoniáját (...) semmiféle tudomány megdönteni nem volt eddig képes, nem is lesz képes soha.

(ERHARDT 1892. 856. p.)

A szerző a zsidóság vallási értékeinek egyedülállóságát állapította meg. Ebben még *valóban új* információ közlése nem szerepel, hiszen ez már számos alkalommal megállapított eddig is. Az újdonságot talán az összehasonlításokban kell keresnünk. Ezek alapján azt láthatjuk, hogy a szerző a zsidóság teremtéstanaát az összes (e tanulmánysorozatban tárgyalt) vallási és mitológiai tanítással valamint a tudomány téziseivel szembeállítva a *semmiből való teremtés* eszméjét az összes többi tan fölé helyezte. A keresztény tanításról csupán közvetve – a *semmiből való teremtés* eszméjének joggal feltételezett ismerete révén – kapunk információt. A keresztény vallás e szerint a legjobb forrásból merített. A világ teremtéséről szóló tanítások tekintetében tehát a zsidóság és a kereszténység minden más csoportnál nagyobb értéket képvisel. Ezt a következtetést figyelembe véve (és elfogadva) a két csoportot (zsidóság és kereszténység) *együtt* emelte a többi fölé a szerző, a nélkül, hogy a saját csoportjának ('mi' csoportunknak) tanáról bővebb kifejtést kellett volna eszközölnie.

A M. S. 1898. évi számának a *Vegyes közlemények* című rovatában az *Izrael országából* című közlemény írója tudatta a lap olvasóival a *Jövők* című zsidó felekezeti folyóirat megszűnésének hírét. A zsidó lap megszűnésének okaként annak szerkesztője az előfizetők alacsony számát jelölte meg. A zsidóság sajtójának e belső ügyét elemezve a s katolikus szerző a panaszt jogosnak értékelte. A zsidóságról pedig megállapította, hogy (legalábbis bizonyos szempontokból) szerencsések.

A zsidók mindazonáltal szerencsések. Az ő vallási és politikai érdekeiket szolgálja majdnem az egész sajtó, a zsidóság ellen nincs szervezett szabadkőművesség és liberalizmus, ...

(M. S. 1898b. 558. p.)

Nincs zsidó egyetlen sem, aki saját vallása ellen törne, annak politikai érvényesülését megakadályozni törekednék, ez csak a katolikusok szomorú kiváltsága, mert hiszen a protestánsok is mindig tudnak egyek lenni a saját érdekeik oltalmában, ...

(M. S. 1898b. 559. p.)

Érdekes e cikknek a katolikus folyóiratban egyébként általános, s emiatt már-már megszokott képalkotó gyakorlatától eltérő, sőt azzal szembenálló koncepciója. Bár az első idézetben még akár a zsidóságnak a sajtóélet terén meglévő felülreprezentáltságát gondolhatnánk a szerző fő mondandójának, ám a továbbiakban kiderül, hogy ezt jelen esetben pozitívumként kell értékelnünk, sőt mintául kellene, hogy álljon előttünk. Erre utal a cikk utolsó bekezdésében a szerző:

A zsidók büszkék az ő zsidóságukra, támogatják egymást a jóban, sőt még a rosszban is, s ez az összetartás akár mily kellemetlen káros is a katholicizmusra, érdeme a zsidóságnak ... Éppen ez az összetartás jóban és rosszban, képezi a keresztény társadalom veszedelmét, ha nem tanulja meg a zsidóságtól ... a vallásnak, a vallásos hagyományoknak tiszteletét, szeretetét.

(M. S. 1898b. 559. p.)

A *szabadkőművesség* és *liberalizmus* említését is már-már megszokottan a zsidóság kritikájaként kezelhetnénk, ám e beidegződésünket félretehetjük, hiszen a szerzői szándékot nem ebben kell keresnünk. A saját vallási közösséghez való hozzáállásokat állította szembe a cikk szerzője. E szerint hithűség szempontjából a katolikus egyház elmarad a zsidóság mögött. Márpedig, akik alulmaradnak, azoknak – a szerzői megállapítás szerint – tanulniuk illenék. Tanulni a vallásos hagyományok tiszteletét és a vallási ügyekben való minél egyöntetűbb összetartást-érdekérvényesítést, melyre a zsidóság nyújt követhető példát – amint arról a katolikus olvasók már számos alkalommal tudomást szerezhettek e lap (M. S.) hasábjain. Pl.: „...összetart mindenben a zsidóság...” (M. S. 1895f. 546. p.)

A célkitűzés tehát sokkal inkább a katolikus olvasók figyelmének felhívása lehetett a követendő mintát illetően, mintsem valamely kritikával illetni egy *másik* vallási közösséget.

Pap Zsigmond a P. Sz. 1890. évi számában megjelent *Renan Histoire du peuple d'Israël* című írásában állította, hogy Renan Jézus vallásának eredetét Izrael népének vallásában kereste. Renan állítása szerint...

... a sémita par excellence vallásos nép, egyike ez azon triásznak, mely civilizációnk alapját megvetette.

(PAP 1890. 135. p.)

A 'renan-i triász', mely a társadalmi életünk, műveltségünk és gondolkodásunk meghatározó alapja: a görög kultúra, a római kultúra és a palesztinai kultúra. A távol-keleti (ázsiai) kultúrákat azért mellőzte, mert azok lényegükben különböznek a miénktől, valamint azoknak a mi kultúránkra gyakorolt hatását kimutatni még nem sikerült. Krisztus előtt kétezer évvel a görögség és a zsidóság hozta az egyének jogát a világba, s náluk a család a fő! Ez a strukturális (szerkezeti) váltás az emberiséget, a civilizációt az erkölcsiség, a morális viszonyok illetve morális eszmék felé terelte. (PAP 1890. 136. p.)

A *civilizációnk alapját megvetette* állításban keresendő a szerző számára fontos közlendő. Amint azt már többször is láthattuk, olykor előfordul, hogy egy írásban egyszer sem fordul elő egy bizonyos csoport megnevezése, ám mégis a közlendő fontos részét képez(het)i a róluk kialakult kép. Így történt ez ebben a mondatban is, ugyanis a kereszténység kifejezésre még csak utalás sem történt – szóban. Ám a kiemelt mondattöredéket (*civilizációnk alapját megvetette*) tovább elemezvén kiderül, hogy a zsidóság (harmadmagával) alapot teremtett a civilizációnknak. E kulturális és jogi alapot társadalomtörténeti szempontból mindenképpen pozitív értéket hordozó tulajdonságként kell minősítenünk.

Petri Elek *Jeremias élete és kora* című írásának bevezetőjében a zsidó népet (mint a világ népei közül a *tisztultabb* vallásával kiemelkedő népet) és prófétákat (mint a bűnös, pogány módon élő stb. nép közül kiemelkedő *férfiakat*) méltatta. (PETRI 1890. 209. p.)

Csengey Gusztáv *Egy remek mű a héber irodalomból* című tanulmányában olvashatjuk a következő sorokat:

Az a sajátos világnézet, mely a Jób könyvét szülte, egészen csak a régi zsidó népé, a könyv csak zsidó talajon állhatott elő ; de e speciális világnézetből folyó problema s az arra keresett felelet egyetemesen érdeklő.

(CSENGEY 1890. 267. p.)

Ennek értelmezésére teszek kísérletet a következő bekezdésben.

Az a sajátos világnézet, világmagyarázat, melyből a Jób könyve született, teljes egészében csakis a régi zsidó népé, a könyv tehát kizárólag a zsidóság eszmeiségéből születhetett meg, ám e sajátos, egyedi világnézetből eredő, adódó, fakadó, születő...stb. megoldásra váró elméleti (és egyben gyakorlati) kérdés valamint az arra keresett felelet már egyetemes érdeklődésre tarthat számot, igényt.

A zsidóság eszmeiségéből származó, és csupán abból származható általános (minden kultúrkört érintő) bölcsélet elmélete szintén pozitív értéket látszik felmutatni.

Józsa Zsigmond *A zsoldárok* című írásában (P. Sz. 1891) állította, hogy a zsidó népet vallása áldásainak szabadon történő élvezetében nem gátolta az idegen uralom, hiszen a vallásos élet terén megnyilvánuló függetlenségi ösztön a zsidó nemzet veleszületett ösztöne. (JÓZSA 1891. 554. p.) A prófétákról pedig a következő jellemképet alkotta:

- ▶ Elsősorban a zsidó nemzet tagjainak érezték magukat.
- ▶ Minden gondolatukat és tettüket az Izrael érdekeiért való törekvés hatotta át.
- ▶ Nemzetük bűneit fájlalták – nemzetük megtéréséért ténykedtek.
- ▶ Izrael pusztulása volt a rémképük – az ideáljuk pedig Izrael megdicsőülése a messiási korban.

(JÓZSA 1891. 337. p.)

Ezekben az állításokban ismét a zsidóság illetve a zsidó próféták pozitív képével találkozhatunk. Mégpedig oly módon, hogy mindemellett nincs (túl)idealizálva a róluk alkotott kép, hiszen pl. megemlítette, hogy a zsidó nemzetnek bűnei is vannak. Ám a bűnbűntudat-bűnbánat-megtérés-bűnbocsánat modell lehetőségét felvázolván egy olyan képet formált, amely felvállalható mert emberi, és akár példaként is állítható, hiszen szinte éppen olyan, mint a *mienk*.

Ezen kívül még néhány példát találhatunk a zsidóságkép pozitív megjelenítésére a mintánkban. Íme egy különösebb magyarázatra nem szoruló állításokat felvonultató mű:

Gergye Lénárt *Zsidó-keresztény sibyllai jóslatok* című írásában a zsidóságot a következő 'nevekkel' illette: Isten népe (GERGYE 1892. 192. és 193. p.); szent nép (GERGYE 1892. 193. és 305. p.); Istennek szent népe (GERGYE 1892. 194. p.).

Ezek után s mindezek figyelembevételével a dolgozat összegző-értékelő szakasza következik.

3. ÖSSZEGZÉS

Egy bizonyos, a másokról alkotott kép mindig kölcsönösséget tartalmaz: a többség jellemképét a kisebbségről, és azét a vele szemben álló többségről.

(HANÁK 1988. 94. p.)

A zsidóságképet részben tükröző, részben formáló írások bemutatása után – e fejezetben – a társadalomtudomány szempontjából fontos következtetések, és az azok kapcsán felmerülő észrevételek, összehasonlító illetve értékelő megjegyzések kapnak helyet.

A 19. századvégi cikkeket bemutató fejezetben láthattuk, hogy a korabeli a diskurzus formai jegyei nem teljesen azonosak a napjainkban általános közlési formákkal (a 20. századvégivel, illetve a 21. századival), hiszen ma már másként gondolkodnak-gondolkodunk, és másként kommunikálunk e kérdésről. A szerzők alapgondolatainak, zsidóságról alkotott koncepcióinak *megértéséhez* – korántsem *elfogadásához* – a ma már rendelkezésünkre álló információk jelentősen átalakították mind a zsidóságképet, mind pedig az arról való kifejezési, közlési formákat. A *mások* láttatása, a *máshoz* való hozzáállás, odafordulás illetve a más csoporttal való kommunikáció feszélyezettségének megszüntetése érdekében az embernek önmagát is kell látnia, el kell fogadnia az adott kapcsolatrendszerben olyannak amilyen. (SZÁNTÓ T. 2002. 66. p.) Az *egymás* közötti kommunikáció így lehet nyílt és őszinte. Az *egymásról* és *önmagunkról* alkotott képeknek ez által a nyílt kommunikáció által lesz lehetőségük a valós képet visszatükrözni vagy legalábbis arra kísérletet tenni, azt megközelíteni.

A mintánk feldolgozása révén olyan *képre*, ismeretanyagra tettünk szert, mely segítségével összegezhetőek az adott kor keresztény szerzők által kialakított zsidósággépének sajátos jegyei. A résztémák közötti logikai összefüggés feltárása közben feltett kérdéseinkre (*Mi volt fontos a szerzőnek? Mivel szembe állítva emelt ki valamit? Mit akart mindezzel kommunikálni?*) adott válaszokból az alábbi három főcsoportba sorolhatóak a szerzői törekvések:

- 1.) Bizonyítani a kereszténység felsőbbrendűségét.
- 2.) Felhívni a figyelmet a kereszténység (zsidóság felé irányuló) missziójának szükségességére.
- 3.) Tudatosítani, hogy a kereszténység egy olyan veszélynek van kitéve, melynek forrása a zsidóságban keresendő. ('Védekezzünk a zsidóság ellen!')

Az ekképpen összegzett kutatási eredményünk, *zsidósággépünk* valódi arculatának megismeréséhez most egy újabb tanulmány, ha úgy tetszik, egy újabb elmélet segítségével igyekszem közelebb kerülni.

Hanák Péter állította *A másokról alkotott kép* című tanulmányában, hogy a nemzeti önarcképek és a másokról alkotott képek kifejlett formájukban, érett műfajként a 18–19. században jelentek meg. A 19. század második felében a magyar társadalomban virágzó nemzetkarakterológia, népkarakterológia, az önképpalkotásra illetve a *más* etnikumokról és egyéb csoportokról alkotott előítéletekre kirívóan jellemző volt a saját közösség eszményítése és a *másik csoport* alábecsülése, negatív tulajdonságokkal való diszkreditálása. (HANÁK 1988. 81. p.) A csoportidentitás csak a környező csoportokkal való állandó szembeállítás-összehasonlítás folyamatában nyeri-nyerheti el értelmét és tartalmát. (HANÁK 1988. 94. p.)

A zsidó jellemkép az előítéletes gondolkodás jellegzetes terméke volt a 19. századi Magyarországon (is), s mint ilyen az erős érzelmi töltése miatt nem könnyen és nem jelentősen, vagy egyáltalán nem befolyásolták a tapasztalati tényezők. (HANÁK 1988. 101. p.)

A zsidóság a polgárosodásban kitüntetett helyet foglalt el a 19. századi magyar társadalomban, sőt a századvégen már nem kívülálló, idegen népcsoportként tekintették őket, hanem döntően a nemzeten belüli *más csoportként*. (HANÁK 1988. 81. p.) A magyarországi zsidóság nyelvi különállása a dualizmus korában már megszűnőben volt, ha nem is tűnt el még teljes egészében. (GYÁNI 2003. 214. p.) A nyelvi asszimiláció a teljes asszimiláció fontos

eleme volt, és a bevándorolt zsidóság első nemzedékei a hébert a némettel és/vagy a jiddissel keverve beszéltek, majd ezt a keverék nyelvet/dialektust szorította ki egyre inkább a magyar nyelv használata, melynek elsajátítása – mind a kiejtés, mind pedig a nyelvtani sajátosságai miatt – nehézséget okozott a sémi nyelvű embereknek éppúgy, mint az indoeurópai nyelveket beszélő szomszéd népeknek, illetve az országban élő etnikai csoportoknak.

A gyakorta használt kifejezések a különböző népcsoportok³³, a *mások* jellemzésére: alattomos, nem egyenes, kétszínű, buta, primitív, barbár, vad, kegyetlen, lusta, a gyávaóságig jámbor, fölöttébb babonás, dologtalan, nyakas, fösvény, iszákos, bosszúálló stb. (HANÁK 1988. 82–83. p.) Ugyanakkor a zsidó embert a század közepén még, rokonszenves figuraként ábrázolták, és olyan jelzőkkel illeték, mint pl. az okos, vagy a csavaros eszű. A századvégre azonban az erősödő antiszemitizmus miatt már a bírvagyó, visszataszító ember képével rajzolták meg a korabeli élelapok karikaturistái, tehát „szolgálatkészen alattomosnak”, „cinikusan fölényesnek” vagy „hátborzongató ragadozó vigyorral” ábrázolták „a mindenütt és mindennel ’seftelő’, kíméletlen zsidót.” (HANÁK 1988. 86–87. p.)

Közép-Kelet-Európában a 19. században nemzeti önazonosságukra ébredt népek identitástudatának fontos részét képezték a vallási hagyományok és a sztereotípiákká sűrűsödő nemzetkarakterológia. A keresztény népek önmagukat a kereszténység védőbástyáinak valamint a kultúra megteremtőinek és hordozóinak tekintették, a nem keresztény szomszédjaikat illetve a bevándorló népcsoportokat primitív népeknek, barbár betolakodónak tartották. (HANÁK 1988. 95. p.)

A magyar nemzetkarakterológia jellegét elsősorban a nemesi vezető réteg határozta meg, amelynek az archetípust a bátor és vitéz lovas, illetve a középkori lovag jelentette, s melynek hagyományos értékrendjében a földbirtoklás, a gazdálkodás és a birtokában lévő anyagi javak feletti uralkodás állottak. Ezek mellett rangos elfoglaltságot jelentettek még a politizálás, a diplomáciai és az egyházi pálya is, a megfelelő (magas) tisztségek viselésével. E ragsorban azonban nem kaptak helyet az iparűzés, az anyagi javakkal történő kereskedés, a pénzzel vagy áruval való spekuláció, nyereszkesedés, általában az üzletelés. Ezeket a foglalkozási ágakat

---

³³ A szlovák, a román, a szerb, a német és a zsidó nép – mint a kérdésünk szempontjából a Monarchiában élő legjelentősebb kisebbségek – jellemvonásairól van szó; különös tekintettel arra a sajátosságra, hogy a polgárosultabb németekről és zsidókról alkotott kép jóval árnyaltabb a többi népcsoportról kialakított képnél.

elutasították és megvetették, nem tartották a magasztos magyar erkölccsel összeegyeztethetőnek, ezért átengedték a *más* népcsoportok képviselőinek, ám azoknak a kereskedésből származó (meg)gazdagodását már nem nézték jó szemmel, sőt sokszor megvetették őket. A zsidó pénzember vagyona törekszik, a magyar úr földbirtokra. Ebben a különbözőségben a morális attitűdök milyenségének okát is fellelni vélték. A zsidó tehát e miatt ítél mindent a haszonelvűség materialista szempontjából, míg a magyar főúr/nemes csakis a megszentelt hagyományon alapuló magasztos erkölcsi elvei alapján ítél. A városi polgárság a nemesi értékrendhez tagozódott. A kisebbségben élő népcsoportok között is felállt egyfajta rangsor, melynek a végére került a zsidóság, amelynek a lenézésében, sőt gyűlöletében közös egyetértés alakult ki valamennyi magyar és kisebbségi csoport illetve réteg között. (HANÁK 1988. 96–98. p.)

A másokról alkotott képek szelídítésében és árnyalásában szerepet játszó törekvések – a polgárosodás eszméi, a liberalizmus és a tolerancia – helyet kaptak ugyan a reformkori magyar nemesi gondolkodásban-mentalitásban; azonban ezek nem voltak alkalmasak a nemesi értékrend felülírására. Így az ekkor kialakult rokonszenvező képet a szorgos, élelmes, és hasznos elmagyarosodó zsidóról, az említett okok miatt a századvégre már a visszataszító, nyereszkes ember képe váltotta fel.

Más hangsúllyal a takarékoságból fukarság, a szorgalomból törtetés vagy bírvány, a vállalkozói szellemből haszonlesés lett. (HANÁK 1988. 101. p.)

A közgondolkodásban meglévő zsidósággépet a következő jellemvonásokkal alakította, tartalmazta kommunikációjában a 19. századvégi magyar vezető réteg:

A zsidó primitív, műveletlen és piszkos ember, de az összes magyarországi népcsoport közül a zsidóság általánosan a legintelligensebb és a legmagasabban iskolázott. A zsidó nép egyrészt vad, kíméletlen és felsőbbrendűségi öntudatával lenézi a nem zsidó népcsoportokat, másrészt a zsidóság, a megalkuvásig gyáva és kisebbségi komplexussal telített nép. A zsidó ember bizonyos vonatkozásaiban alig változó és alig változtatható, nagyon konzervatív, magába zárkózó embertípus, ám más vonatkozásban szinte minden újjításra fogékony, könnyen alkalmazkodó. (HANÁK 1988. 101–102. p.)

Ezekben az egymásnak ellentmondani látszó állításokban a zsidóság igen erős hagyománytisztelete-hagyományőrzése és a történelem során megélt-megtapasztalt kirekesztettsége okán szükségszerűen kialakult alkalmazkodóképessége lett egymással szembeállítva, amelyek azonban minden különösebb probléma nélkül feloldódnak mind a zsidó népben, mind pedig annak tagjaiban, az egyéneken. Létezhet egy másik feloldása is

eme ellentétpároknak, mégpedig az, hogy a zsidóság társadalmi tagozódásában kell keresni a különböző és olykor egymásnak ellentmondó jellemvonások meglétének okait. E szerint a bevándorolt zsidó csoportok első nemzedékeire vonatkoztak azok a vélemények, melyek az erős tradicionalizmust, a vallási-társadalmi elzárkózást, az erős kiválasztottság-tudatot, s talán éppen ezek miatt a primitívséget is hangsúlyozták; a szellemi fölényt (az intelligencia és az iskolázottság kiemelkedően magas fokát) és az alkalmazkodási képességet pedig a már asszimiláltakra értették.

A zsidósággal szemben meglévő idegen-érzetet, illetve az idegentől való tartózkodást-félelmet tovább táplálták azok a tapasztalatok, melyek szerint a zsidó nem úgy él és dolgozik, mint a környezete, hiszen nem kétkezi munkát végez, mint a földművesek – ez a kifogás a magyar úri középosztály és a főnemesség részéről képmutatásnak tekinthető, vagy a néphez forduló vezető kommunikációjaként értékelhető –, e helyett csupán kereskedik, üzletel. Az üzletelés pedig a korabeli magyar nemesi világfelfogásban a csalással-csalárdsággal azonosított, azon alapuló tevékenységnek számított. (HANÁK 1988. 103. p.)

A zsidóságképet a mind nagyobb elutasítás felé formálni-befolyásolni akaró szándék eredményeképp kialakult babonás előítélet szerint a zsidókat kettős etika vezérli. A keresztényekkel szemben e kettős erkölcsű nép szinte bármilyen büntetetre képes, akár rituális gyilkosságok végrehajtására is. (HANÁK 1988. 103. p.)

A zsidósággal szemben kialakult előítéletes gondolkodás- és látásmódot még az asszimilálódás, a polgárosodás, a magyarosodás sem volt képes teljesen feloldani, megváltoztatni. A szellemi- és a politikai élet szereplői – elsősorban a vezetői – között találhatunk olyan személyeket, akik méltányolták a zsidóság asszimilációját. Ám éppen e különleges társadalmi helyzetben lévő liberális elit nézőpontja szerint a zsidóság hasznotnyereséget jelent ugyan a szomszédnépekkel folytatott állandó verseny tekintetében, de ugyanakkor veszélyt is jelenthet a magyarsághoz hasonult zsidóság, mert a magyar kultúrába észrevétlenül beszivároghatnak a magyar jellemtől idegen zsidó sajátosságok romboló hatást fejthetnek ki a magyar műveltségre, a magyar karakterre. További aggályok is felmerültek a zsidósággal szemben. Ezek közül talán a legfontosabb az volt, hogy a zsidók lojalitása és szolidaritása egymás iránt erősebbnek tűnt, mint a magyarság iránt tanúsított méltányosságuk, odaadásuk, összetartásuk, közösségvállalásuk. (HANÁK 1988. 103. p.)

Hanák megállapítása szerint a beolvadt kisebbségen könnyebb felismerni a többségben lévő népcsoport rossz tulajdonságait, mint a be nem olvadt, tehát a *más* karakterét megőrző kisebbségen. A magyar társadalom nagy része az asszimilált zsidóságot külön társadalmi elemként kezelte, s rajtuk vélte felismerni saját hibáit. Amint azt a fejezet mottója állítja „*a másokról alkotott kép mindig kölcsönösséget tartalmaz, a többség jellemképét a kisebbségről, és azét a vele szemben álló többségről*” (HANÁK 1988. 94. p.) – vagyis „*az önkép és a mások képe egy társadalmi vagy etnikai csoport közösségtudatának egymást kiegészítő vetületei*”. (HANÁK 1988. 108. p.) Eszerint az asszimilált zsidóban, a *másban* tehát a saját jellemének hibáit, erkölcsének hiányosságait látta meg és bírálta a magyar polgár, aki ugyanezeket a jellemvonásokat a saját közegében lévő *fajtatársain* vagy nem vett észre, vagy úri virtusként magyarázott, ezzel mintegy felmentést adván saját csoporttársainak. (HANÁK 1988. 104. p.)

A zsidók haszonelvűségen alapuló anyagiasságát már-már materialista világfelfogásnak látó sztereotipizálásnak köszönhetően kialakult a zsidóságról egy olyan kép, mely őket végletesen földhözragadtaknak, pénzsóvár, kíméletlen uzsorásoknak, ravasz spekulánsoknak és csak a testi örömeikért élőknek könyvelte el. (HANÁK 1988. 104. p.)

A zsidóságról kialakult jellemkép kiváltó okainak vizsgálatánál azzal szembesülünk, hogy azokat illetően a 19. század végén éppúgy nem volt egy egységesen elfogadott álláspont, mint a zsidóságkép tekintetében sem alakult ki egyöntetűen elfogadott nézet. Csupán bizonyos fő vonásokban volt némi látszólagos egyetértés a közvéleményt formálni igyekvők állásfoglalásaiban, ám még azok között is nagy hangsúlybeli különbségek lelhetők fel, különösképp az okokat illetően. Hanák három fő érvcsoportba sorolta a zsidó jellemvonások kialakulásának eredetére, kiváltó okaira vonatkozó magyarázatokat.

Az első és egyben legtöbb érvelőt felvonultató csoportba sorolta a faji determinációt hangsúlyozókat. A második csoportba a történelmi magyarázat hívei tartoztak, akik a zsidóság idegen népek közötti társadalmi-gazdasági helyzetéből, mint *zsidó sorsból* vezették le a zsidóság jellemét. A második csoportot alkotók véleménye némileg megfontoltabb képet és magasabb nívót sejtet. A harmadik csoport azonban ezt a 'szituatív determinációt' (körülmények általi meghatározottságot, függőséget), mint domináns magyarázó elvet hangsúlyozó nézetet is egyoldalúnak minősítette. A harmadik csoport a magyar értelmiség művelt és szabadabban gondolkodó rétegéből állt, és a szociálpszichológiai tényezők szerepét értékelte döntően fontos vezérlő elvnek a zsidó jellemkép kialakulásában. Ugyancsak e csoport képviselői állították azt is, hogy a „rejtett kirekesztés, lenézés sérti az asszimiláns

zsidó érzékenységét, növeli bizonytalanságérzését, amely könnyen csap át modortalanságba, agresszivitásba”. (HANÁK 1988. 105–107. p.)

Ebből a bizonytalanságérzetből ered a sehová sem tartozás, avagy a társadalmi beágyazottság hiányának kellemetlen élménye, mely tartós és fájdalmas önérzeti törésekbe sodorja a magányos zsidó embert. Ezt a kirekesztettség-érzést így foglalta össze Lesznai Anna a *Huszedik Század* körkérdésére adott válaszában:

Ilyen befolyások és körülmények között válik a zsidóból az a magányos, megfélemlített, megsértett, önmagát nagyra tartó és mégis őszintén megtagadó idegbeteg ember, ki meg van fosztva a földi és mennyei öröklét minden formájától.
(KÖRKÉRDÉS 1917. 108. p.)

A mondat végén a már sokszor tárgyalt teológiai különbség egyik legfontosabb elemére való utalással találkozunk. A zsidóság és a kereszténység messiáshitében meglévő különbözőség a magyarázata az említett mennyei örökléttől való megfosztottságnak.

Amint láthattuk a másokról alkotott képekkel kapcsolatban Hanák megállapította, hogy bár „*az önkép és a mások képe egy társadalmi vagy etnikai csoport közösségtudatának egymást kiegészítő vetületei*” (HANÁK 1988. 108. p.); azonban ezek összeillesztve sem mutatnak valós és teljes képet, mert *előítéletek által homályosan* láttatják a bennük rögzült (olykor torzulva rögzült) valóságelemeket. Az önképek és a másokról alkotott képek közötti kapcsolatok bizonyos szabályszerűségeknek megfelelően alakulnak a világ szinte minden táján. Ez a kialakításukban és a sztereotípiává rögzülésükben szerepet játszó fő tényezők azonosságának köszönhető. Eme formáló tényezők közül az első a csoportidentitásunk tudatosítása, vagyis a saját csoport elhatárolódása minden más csoporttól. Itt kezdődik a *más* csoportról alkotott vélemények sora, mely a saját pozitív identitásunk kialakításával együtt-egyszerre a *más* csoport negatív képét formálja meg. Tehát amennyiben mi rendesek, önzetlenek, nyíltak és barátságosak vagyunk, akkor a *más* csoport rendetlen, haszonleső, zárkózott és alattomos stb. Ezt az önképet és másokról alkotott képet tovább árnyalta az adott csoportok társadalmi-szociális helyzete. A kisebbségi parasztok tudatában a magyar úr volt kegyetlen, barbár, anyagiás, gőgös stb., míg az úr számára a cselédek voltak piszkosak, durvák, ostobák, faragatlanok stb. A zsidó üzletember számára a magyar a nehéz felfogású, a munkára rest, a tékozló stb., viszont pedig a mindig mozgékony, mindent eladó kereskedőben a csalárd kufárt látták.

Amikor a másokról alkotott képben megjelennek a mi csoportunkból hiányzó olyan tulajdonságok, melyeket mi szeretnénk, de nem vagyunk képesek sikeresen utánozni, akkor ezeket a mi csoportunkból hiányzó ám a *más* csoportban meglévő tulajdonságokat negatív értékhangsúllyal közvetítjük. Tehát a szorgalmas és takarékos jellemvonásokkal (melyek tulajdonképpen pozitív képet festenének viselőjükről) szembeállítjuk a bőkezű és nagylelkű jelzőket (melyekről tudjuk, hogy azok 'mi' vagyunk, tehát ez kell, hogy a pozitív legyen, következésképp a más csoport ellentétes tulajdonságokat sugalló jelzői lesznek a negatívak, illetve a kevésbé értékesek). Így már érthető, hogy ha a zsidó fejlett üzleti érzékkel bír, akkor a magyar miért veti meg az üzletelést, és miért marad meg becsületes gazdának. A mi csoportunkban meglévő, ám nem kívánatos, sőt olykor szégyenletes tulajdonságok más csoportokra való kivetítése is általános jelenség. Amely jellemvonásokat nem tud egy csoport az erényei közé sorolni, azokat egy *más* csoport 'nyakába varrja'. Ez a kivetítő-áthárító mechanizmus a 19. századi közép-kelet-európai népek képalkotási gyakorlatában elsősorban a zsidóképek jellemsztereotípiáiban érvényesült. Ebből következett, hogy a magyar polgárosodó egyének érdekorientáltságát, haszonelvűségét és tulajdonképpen az egész önzését, mint a magyar nemesi úri önképhez nem illő rút jellemhibákat a zsidókra illetve a zsidóság felülreprezentált befolyására hárították. (HANÁK 1988. 107–110. p.)

Az e fejezetben ismertetett társadalomtörténeti elmélet szerint a zsidóságképet alkotó tényezők összegzése során, illetőleg az ezt követő további elemzés folyamán egy sajátos kommunikációs mechanizmussal találkozunk. Erre nézve a kutatásunk eredményét tükröző példákat vizsgálunk meg. Tegyük fel, hogy az alábbi táblázatban felvázolt helyzetben a saját csoportunkat ('B') szeretnénk a legjobb színben feltüntetni. Előljáróban megemlítendő, hogy az 'A' csoporton akár több *más* csoport is érthető, és ez természetesen a 'C' csoportra is vonatkozik. Tehát a táblázatnak ezekben az oszlopaiban akár egy-egy csoportot akár több csoportot – csoportokat – szerepeltetünk, az elv ugyanaz marad, és az eredmény is hasonló vagy ugyanaz lesz.

A	B	C
nálunk dolgozabbak	mi	hozzánk képest kevésbé dolgozók

A két *más* csoport ('A' és 'C') közül a 'C' csoportnak a táblázatban szereplő minősítése már megfelel a fent támasztott követelményeinknek. Az 'A' csoport képét viszont úgy kell formálnunk, hogy az is (a 'C' csoporttal együtt) a mi csoportunk képénél negatívabb legyen.

Ennek érdekében a *dolgos (nálunk dolgosabb)* kifejezés helyett kell találnunk egy olyat, amely negatívabb értékhangsúllyal bír. Amennyiben ez problematikus, akkor a mi csoportunkat kell olyan jellemvonásokkal láttatnunk, amelyek szimpatikusabbak lehetnek, mint az 'A' csoport jellemző vonásai, és amelyekről tudhatjuk, hogy azok a 'mi' – természetesen pozitív – tulajdonságaink, következésképp a *más* csoport ellentétes tulajdonságokat sugalló jelzői lesznek a negatívak.

A	B	C
nálunk dolgosabbak	mi	hozzánk képest kevésbé dolgosak
szorgalmas és takarékos	bőkezű és nagylelkű	munkára rest és tékozló

A *bőkezű és nagylelkű* minősítés láthatóan a *mi* csoportunk értékeit a két *másik* csoport értékei fölé helyezi. A 'C' csoporthoz való viszony ebben az esetben nem szorul magyarázatra. Az 'A' csoport tulajdonképpen pozitív értéket hordozó jelzőit a köztudatba (néptudatba) mélyen beivódott hagyomány szerinti *leginkább minket jellemző magyaros vonások* az által múlt(hat)ják felül, miszerint a *bőkezű és nagylelkű* minősítő jelzők jelentéstartalmában meglévő pozitív értékek felülértékelése, a szintén bennük rejlő s a pozitivitást gyengítő *értékek* (melyek más hangsúllyal akár negatívumok is lehetnének) jelentéktelen apróságként való feltüntetése (esetleg eme apróságoknak is jelentőségüknél pozitívabb érték tulajdonítása – 'magyar virtus'...stb.) hozzásegítheti a *mi* csoportunkat a *legmagasztosabb értékek hordozói* cím elnyeréséhez. Ezt magától értetődően mindig valamely más csoporttal-csoportokkal szembeállítva érheti el bármely csoport, amely belehelyezi magát a példánkban említett *mi csoportunk* szerepkörébe. A 'C' csoport esetében a minősítés megváltoztatását talán nem is kell alkalmaznia a *mi* csoportunk képzőjeinek, ám ha mégis megtörténik a változtatás, akkor annak célzata a *más csoportokról* alkotott kép további árnyalása lehet.

Itt ismételtén visszautalván a jelen fejezet mottójára „*a másokról alkotott kép mindig kölcsönösséget tartalmaz, a többség jellemképét a kisebbségről, és azét a vele szemben álló többségről*” (HANÁK 1988. 94. p.) – azaz „*az önkép és a mások képe egy társadalmi vagy etnikai csoport közösségtudatának egymást kiegészítő vetületei*” (HANÁK 1988. 108. p.) – egy újabb nézőpontból is megvizsgálhatjuk eme állítások jelentéstartalmát és jelentőségét; hiszen ezt a – tárgyunk szempontjából – központi jelentőségű elméletet látszik igazolni Szántó T. Gábornak az egyházak-felekezetek közötti kommunikációval kapcsolatban kifejtett azon felvetése is, miszerint amennyiben az egyik fél...

...a másikat látja ellenszenvesnek, őszintétlennek e relációban, vagy éppen rosszabbik énjét, elfelejteni vágyott önmagát, mulasztásait pillantja meg a másik szemében, közös emlékeikben, s ezt a szégyenből fakadó ellenérzést vetíti aztán partnerére.

(SZÁNTÓ T. 2002. 66. p.)

Jelen esetben, a fenti táblázatainkban szereplő fogalmakkal élve az itt említett reláción az 'A' és 'C' csoportok és a *mi* csoportunk közötti kommunikációs kapcsolat értendő. Szántó T. szerint ez az attitűd egyénekre, társadalmi szerveződésekre egyaránt értendő lehet, vagyis személyek (*szerezők*) éppúgy magukévá tehetik, mint nemzetek, államok, egyházak, felekezetek vagy etnikumok. Az ebből a beállítódásból eredő esetleges nem kívánt visszasságok elkerülésére lehetséges megoldásként pedig a következő javaslatot vetette fel:

Próbaként olykor a másik szemével tekinthet magára, s ha sarkalatos különbségeket észlel is annak gondolkodásmódja és a sajátja között, azért pontosan érzékelheti, van-e lehetőség nyílt és őszinte kommunikációra, vagy a viszony olyan, be nem vallott tényezők is terhelik, melyekért esetleg ő a felelős.

(SZÁNTÓ T. 2002. 66. p.)

Amennyiben ezt a tanácsot egy olyan szerzőre (vagy csoportra) vonatkoztatva értelmezzük, aki valamely más csoportról szándékozik valamely képet alkotni (illetve egy már meglévő képet tovább formálni), akkor mindezeket figyelembe véve elfogadható a megállapítás, miszerint az embernek (csoportnak) önmagát is el kell fogadnia olyannak, amilyen – az ehhez hasonló kapcsolatrendszerekben.

* * *

Ígéretemhez hűen most visszaidézem az *A zsidóreceptióról pro és kontra* című alfejezet egyik (akkor kommentár nélkül hagyott) szövegrészletét. Az ok, ami miatt itt tárgyalom, az e fejezetben kifejtett elméleti modell. Ugyanis az e helyen néhány mondatban megfogalmazott következtetés/állítás e modell ismeretében (fényében) nyeri el igazi értelmét, ez által töltődik meg tartalommal.

És ennek a népnek, mely a maga nemében páratlanul állt a régi történelemben, most sincs hasonlója, az új korban ; szét van szórva az egész világon, s még sem elegyül más népekkel ; nem gyöngül, nem fogyatkozik meg számában ; még külső physiognomiájuk sem változott a zsidóknak, bármely klíma alatt éljenek. Tizenkilencz század vonult el immár e nép fölött, s nem bírt még sem változtatni belső és külső sajátosságain ; a mindent megmásító idő nem volt képes az ő különös tulajdonságait megmásítani ; nincs hazájuk, s mégis külön népet alkotnak, nincs cultusuk, s mégis külön vallásuk van, nincs támpontjuk, s mégis reménykednek. Az a bolygó zsidó, aki a mély értelmű monda szerint nem bir nyugtot találni századokon át, míg el nem jő ismét az általa káromolt Megváltó, – nem más, mint maga az egész zsidóság.”

Ugy van, ez az igazság, amelyen nem változtat semmiféle recepczió.

(KERESZTY 1893a. 189–190. p.)

Az ebben szereplő olyan kijelentések, mint pl. a *'szét van szórva az egész világon, s még sem elegyül más népekkel'*, valamint a *'tizenkilenc század vonult el immár e nép fölött, s nem bírt még sem változtatni belső és külső sajátosságain'*...stb. itt a zsidóságkép negatív alkotóelemeiként kaptak helyet – azonban ugyanezeket az állításokat más hangsúllyal pozitív értékek közvetítésére, pozitív kép alkotására is lehet alkalmazni.

* * *

A 19. század végi keresztény zsidóságképet, annak sajátosságait, lényegiségét és okait a mintaként szolgáló korabeli írásos források feldolgozásával valamint e feldolgozásban hasznos módszereket és nézőpontokat nyújtó tanulmányok és elméletek segítségével feltártuk. A tárgyról még annyit jegyzek meg, hogy bővebb kifejtésre alkalmas; erre lehetőséget kínálnak az itt említett példák és elméletek – de számos új nézőpont, új összehasonlításra alkalmas forrás(mű) feldolgozása is felmerülhet. Ez azonban már egy másik tanulmány tárgya lehet, hiszen e dolgozat – bár csupán terjedelmi okok miatt – itt véget ér.

4. MELLÉKLETEK

4.1. Rövidítések jegyzéke

ÁJTK	Állam- és Jogtudományi Kar
BTK	Bölcsészettudományi Kar
ELTE	Eötvös Lóránd Tudományegyetem
IMIT	Izraelita Magyar Irodalmi Társulat
M. P. I. T.	Magyar Protestáns Irodalmi Társaság
M. S.	Magyar Sion
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
P. Sz.	Protestáns Szemle
Sz. I. T.	Szent István Társulat
szerk.	szerkesztő, szerkesztette, szerkesztették

4.2. Bibliográfia

A dolgozatban felhasznált irodalmak bibliográfiai leírását három szakaszba csoportosítva közlöm. Az elsőben a könyvek és az önálló könyvfejezetként megjelent tanulmányok kaptak helyet, a másodikban a periodikák, a harmadikban pedig az internetes források.

4.2.1. Könyvek, tanulmánykötetek, könyvfejezetek

ATTIAS, JEAN-CHRISTOPHE–BENBASSA, ESTHER 2003. *A zsidó kultúra lexikona*. Bp., 2003, Balassi.

DUDEK JÁNOS 1893. *A keresztény vallás apológiája*. 1-2. köt. Bp., 1893, Sz. I. T.

GYÁNI GÁBOR 2000. *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000, Napvilág.

GYÁNI GÁBOR 2002. A zsidóság társadalomtörténeti dilemmái. In uő: *Történelemszdiskurzusok*. Bp., 2002, L'Harmattan. /A múlt ösvényén./ 119–158. p.

GYÁNI GÁBOR 2003. Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2003, Osiris, 187–389. p.

GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2003. *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2003, Osiris.

GYURGYÁK JÁNOS 2000. *Szerkesztők és szerzők kézikönyve*. Bp., 2000, Osiris.

HANÁK PÉTER 1988. A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). In uő: *A Kert és a Műhely*. Bp., 1988. 81–112. p.

- HARASZTI GYÖRGY 1999. A magyarországi zsidóság rövid története. In Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Bp. – Pannonhalma, 1999, Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság. 39–59. p.
- HUNYADI LÁSZLÓ 1995. A világ vallásföldrajza. Vallástörténet és vallásföldrajz. Bp., 1995, Végeken Alapítvány.
- KÖRKÉRDÉS 1917. *A zsidókérdés Magyarországon. A Huszadik Század körkérdése*. Bp., 1917, Társadalomtudományi Társaság. /A Huszadik Század Könyvtára, 64./
- KÖVÉR GYÖRGY 2003. A középosztálybeli mentalitás kérdései. In Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Bp., 2003, Osiris, 163–169. p.
- LENDVAI L. FERENC 1990. Bevezetés: Gondolatok a zsidókérdésről. In Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében*. Bp., 1990, MTA Filozófiai Intézet. /Vallástudományi tanulmányok, 4./ 9–55. p.
- NOVÁK ATTILA 1994. Hitközség és cionizmus. In Bódog Gyula (szerk.) 1998. *100 éves a cionista mozgalom*. Bp., 1998, Bethlen Téri Oneg Sábbát Klub.
- NIEDERMÜLLER PÉTER 2005. Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Bp., 2005, Balassi, 52–66. p.
- RÓZSA HUBA 1991. *Ószövetségi bevezető*. Bp., 1991, Szerzői magánkiadás.
- SZINNYEI JÓZSEF 1980–1981. *Magyar írók élete és munkái*. Bp., 1980–1981, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése.
- TÖKÉCZKI LÁSZLÓ 1999. A „zsidókérdés” a dualizmus idején. In Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László (szerk.): *Magyar megfontolások a Soáról*. Bp. – Pannonhalma, 1999, Balassi – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság. 69–76. p.

VENETIANER LAJOS 1986. *A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században.* (A szerző 1922-es kötetének Bevezető fejezettel módosított kiadása. Az új kiadás előszavát írta Raj Tamás.) Bp., 1986, Könyvértékesítő Vállalat.

VENETIANER LAJOS 1998. *Zsidó erkölcs.* Bp., 1998, GLM Unió Bt.

ZEKE GYULA 1990a. *A budapesti zsidóság lakóhelyi szegregációja a tőkés modernizáció korszakában (1867-1941).* Bp., 1990, MTA Filozófiai Intézet. /Vallástudományi tanulmányok, 4./ 162–183. p.

ZEKE GYULA 1990b. *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868-1949).* Bp., 1990, MTA Filozófiai Intézet. /Vallástudományi tanulmányok, 4./ 145–161. p.

ZOVÁNYI JENŐ 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* Bp., 1977, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya.

4.2.2. Periodikák cikkeinek bibliográfiai leírása

Jelen alfejezettel az általam felhasznált, különböző folyóiratokban megjelent tanulmányok rendszerezett áttekintését szándékozom lehetővé tenni.

A folyóiratokban olykor a szerző(k) nevének feltüntetése nélkül jelennek meg írások. Ezek a cikkek, tudósítások többnyire olyan rovatokban találhatóak, mint pl. a *Rövid közlemények* és a *Vegyes közlemények* a *M. S. c.* folyóiratban, illetve az *Irodalmi Szemle* a *P. Sz. c.* folyóiratban. Valamint találkozhatunk olyan írással is, melynek szerzője valamilyen szimbólumot használt cikkének szignálásához, pl. *A szabadkőművesség és a protestantismus* című cikk, mely a *P. Sz.* 1897. évfolyamában látott napvilágot (155–173. p.) a következő 'aláírással: . * *

A szerzői név feltüntetése nélkül megjelent cikkek bibliográfiai leírására, illetve a főszövegben alkalmazott hivatkozások egyértelmű áttekinthetősége és könnyű visszakereshetősége érdekében folyamodom a következő a módszerhez. A szerzői név nélkül

közölt folyóiratcikket a folyóirat nevének rövidítéséből és a kiadás évének számából alkotott jelzet szerint sorolom be a bibliográfiába. Például: M. S. 1893a. ; P. Sz. 1896b., stb.

ADRIÁNYI GÁBOR 1996. A magyar egyházpolitikai harc (1890–1895) a német külügyminisztériumi iratok megítélése szerint. *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 1–11. p.

AMBRUS JÓZSEF 1890. A sátoros cigányok anyakönyvelése. *Magyar Sion*, 1890, 856–860. p.

ARISTIDES 1894. Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat. *Magyar Sion*, 1894, 871–873. p.

BARTHA BÉLA 1890. Statisztikai tanulmányok a magyar protestantizmusról. *Protestáns Szemle*, 1890, 20–57., 178–208., 353–389. és 587–645. p.

BARTHA BÉLA 1892. A polgári házasság s a házassági biráskodás. *Protestáns Szemle*, 1892, 290–323. p.

CSENGEY GUSZTÁV 1890. Egy remek mű a héber irodalomból. *Protestáns Szemle*, 1890, 267–278., 450–474. és 676–700. p.

CSENGEY GUSZTÁV 1896. Jézus képe az Ótestámentomban. *Protestáns Szemle*, 1896, 11–18. és 71–82. p.

CSIPPÉK FERENCZ 1897. A tőkekamat és uzsora. *Magyar Sion*, 1897, 340–350. és 417–428. p.

DR. PETHŐ 1892a. Harcz a félszegségek ellen. *Magyar Sion*, 1892, 481–502. p.

DR. PETHŐ 1892b. Schmitt Jenő Krisztus istenségéről. *Magyar Sion*, 1892, 405–423. p.

DR. PETHŐ 1893. A zsidó recepczió a morális szempontjából. *Magyar Sion*, 1893, 414–429. p.

DR. PETHŐ 1896a. A liberálizmus utópia. *Magyar Sion*, 1896, 881–896. p.

- DR. PETHŐ 1896b. A szocziálista theoria hadi állása. *Magyar Sion*, 1896, 721–747. p.
- DR. PETHŐ 1896c. A tradíció elve nemzetben és egyházban. *Magyar Sion*, 1896, 81–110. p.
- DR. PETHŐ 1897. Az egyház demokráciája. *Magyar Sion*, 1897, 321–339. p.
- ERDŐSI KÁROLY 1897. Mit bizonyít az egyház üldöztetése? *Magyar Sion*, 1897, 241–248. p.
- ERHARDT VIKTOR 1891. Az Isten eszméje a nemkeresztény népeknél. *Magyar Sion*, 1891, 418–435., 491–514., 573–595., 655–672. és 734–748. p.
- ERHARDT VIKTOR 1892. Az emberiség hagyományai a világ teremtéséről. *Magyar Sion*, 1892, 763–776. és 852–866. p.
- ERHARDT VIKTOR 1893. Izrael népe bálványozásáról. *Magyar Sion*, 1893, 901–916. p.
- ERHARDT VIKTOR 1895. Házasság a nemkeresztény népeknél. *Magyar Sion*, 1895, 504–526., 612–628. és 653–665. p.
- FISCHER-COLBRIE ÁGOST 1896. Isten szeretete. Egy fejezet a katolikus hit védelméből. *Magyar Sion*, 1896, 641–659. p.
- FRANKL VILMOS–ZÁDORI JÁNOS 1869. Az Új „Magyar Sion” programja. *Magyar Sion*, 1869, 794–797. p.
- GERGELY JENŐ 1996.. Az egyházpolitikai törvények a főrendiházban (1894–95). *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 12–29. p.
- GERGYE LÉNÁRT 1892. Zsidó-keresztény sibyllai jóslatok. *Magyar Sion*, 1892, 186–200. és 298–310. p.
- HORVÁTH FERENCZ 1890. A vegyes házasságok különös tekintettel Magyarországra. *Magyar Sion*, 1890, 704–706. p.

HORVÁTH JÓZSEF 1892. A vallás lényege. *Protestáns Szemle*, 1892, 53–75. és 192–215. p.

JÓZSA ZSIGMOND 1890. A Prédikátor világnézete és életfelfogása. *Protestáns Szemle*, 1890, 389–403. p.

JÓZSA ZSIGMOND 1891. A zsoltárok. *Protestáns Szemle*, 1891, 335–364. és 531–580. p.

JÓZSA ZSIGMOND 1895. A héber szellem bölcséleti iránya. *Protestáns Szemle*, 1895, 18–33., 64–76. és 129–136. p.

KENESSEY BÉLA 1889. A régi Isten él még? *Protestáns Szemle*, 1889, 140–159. p.

KERESZTY GÉZA 1890. A néphumor a magyar irodalomban. *Magyar Sion*, 1890, 233–234. p.

KERESZTY VIKTOR 1890. Flavius Josephus iratainak értékéről. *Magyar Sion*, 1890, 801–823. p.

KERESZTY VIKTOR 1891. „Az idő teljessége.” Új-szövetségi kortörténeti adatok. *Magyar Sion*, 1891, 3–19., 89–104., 161–193., 241–268. és 321–345. p.

KERESZTY VIKTOR 1892. Bevezető gondolatok. *Magyar Sion*, 1892, 3–8. p.

KERESZTY VIKTOR 1893a. A zsidóreczepció a tudomány szempontjából. *Magyar Sion*, 1893, 161–190. p.

KERESZTY VIKTOR 1893b. Három évtized. *Magyar Sion*, 1893, 3–15. p.

KNAUZ NÁNDOR 1863. Tájékoztatásul. *Magyar Sion*, 1863, 5–8. p.

KÓSA LÁSZLÓ 1996. A református egyház az egyházpolitikai küzdelmek idején. *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 52–62. p.

M. S. 1890a. Ben Akiba mondá: Nincs semmi új a nap alatt. *Magyar Sion*, 1890, 480. p.

- M. S. 1890b. Halál a szabadkőmives páholyban. *Magyar Sion*, 1890, 239. p.
- M. S. 1890c. Ritualis gyilkosságok. *Magyar Sion*, 1890, 79. p.
- M. S. 1892a. Meg kellett tehát fizetnie Renan Ernőnek is. *Magyar Sion*, 1892, 798–800. p.
- M. S. 1894a. A doktori czímről... *Magyar Sion*, 1894, 68–69. p.
- M. S. 1894b. A zsidóreczepcióról... *Magyar Sion*, 1894, 553–555. p.
- M. S. 1894c. Az erélyi szombatosokról... *Magyar Sion*, 1894, 311–315. p.
- M. S. 1894d. Zsidó egyetemi tanárokról... *Magyar Sion*, 1894, 710–712. p.
- M. S. 1895a. A párizsi zsidó sajtó így áll... *Magyar Sion*, 1895, 400. p.
- M. S. 1895b. A Zsidók statisztikája... *Magyar Sion*, 1895, 396–399. p.
- M. S. 1895c. Az 1895. év krónikája. *Magyar Sion*, 1895, 958–960. p.
- M. S. 1895d. Megtért rabbi. *Magyar Sion*, 1895, 880. p.
- M. S. 1895e. Lipcsében... *Magyar Sion*, 1895, 399–400. p.
- M. S. 1895f. Zsidók vallomásai. *Magyar Sion*, 1895, 545–546. p.
- M. S. 1896a. A feloszlott zsidó kolónia. *Magyar Sion*, 1896, 318. p.
- M. S. 1896b. A zsidóság a honalapítás művében... *Magyar Sion*, 1896, 74–75. p.
- M. S. 1896c. Zsidó hitujítók. *Magyar Sion*, 1896, 872–874. p.
- M. S. 1896d. Zsidótanítók mellőzése. *Magyar Sion*, 1896, 75–76. p.

M. S. 1898a. A vallások statisztikája. *Magyar Sion*, 1898, 232–233. p.

M. S. 1898b. Izrael országából. *Magyar Sion*, 1898, 558–559. p.

MASZNYIK ENDRE 1890a. A korinthusi gyülekezet megalapítása. *Protestáns Szemle*, 1890, 700–720. p.

MASZNYIK ENDRE 1890b. Pál apostol a pusztában. *Protestáns Szemle*, 1890, 57–78. p.

MASZNYIK ENDRE 1891. A korinthusi gyülekezet bajai. Különös tekintettel a pártok kérdésére. *Protestáns Szemle*, 1891, 183–206. p.

MIKLÓS GÉZA 1898. A tudomány és vallás viszonya. Argyll herczegének három könyve alapján. *Protestáns Szemle*, 1898, 458–470. p.

OKÁNYIK LAJOS 1896. A produktív szellemi munka. *Magyar Sion*, 1896, 341–354. p.

P. Sz. 1891. Szász Károly felolvasása. *Protestáns Szemle*, 1891, 668–678. p.

P. Sz. 1896. A szabadkőművesség és a protestantismus. *Protestáns Szemle*, 1897, 155–173. p.

P. Sz. 1897. Hazai irodalom. *Protestáns Szemle*, 1897, 277–281. p.

PAP ZSIGMOND 1890. Renan Histoire du peuple d'Israël. *Protestáns Szemle*, 1890, 134–145. p.

PAULIK JÁNOS 1895. A halhatatlansági eszme története. *Protestáns Szemle*, 1895, 265–283., 322–345., 406–422., 463–468. & 528–534. p.

PAULIK JÁNOS 1896. A halhatatlansági eszme története. *Protestáns Szemle*, 1896, 35–40., 105–111., 163–172., 236–254., 304–315., 365–379. és 454–463. p.

PETRI ELEK 1890. Jeremias élete és kora. *Protestáns Szemle*, 1890, 134–145. p.

- PETRI ELEK 1893. Az újtestamentum társadalmi eszméi és intézményei. *Protestáns Szemle*, 1893, 361–384. p.
- PUKÁNSZKY BÉLA 1893. A profetizmus lényege és jelentősége. *Protestáns Szemle*, 1893, 51–80. p.
- RUSZKAY GYULA 1896. Leélte-e már magát a keresztyén vallás? *Protestáns Szemle*, 1896, 639–649. p.
- S. SZABÓ JÓZSEF 1894. A héber irodalom hatása a görög írókra. *Protestáns Szemle*, 1894, 575–593. p.
- SCHNELLER ISTVÁN 1890. Az új pápás egyház és az új Olaszország. *Protestáns Szemle*, 1890, 475–505. p.
- SCHWEITZER GÁBOR 1996.. Az izrelita felekezet és az egyházpolitikai törvények. *Protestáns Szemle*, 1996. 1. sz. 36–45. p.
- STROMP LÁSZLÓ 1892. A Jánosevangelium világnézete. *Protestáns Szemle*, 1892, 348–377. és 489–545. p.
- SZÁNTÓ T. GÁBOR 2002. Modernitás és tradíció határán. *Kultúra és Közösség*, 2001. IV.–2002. I. sz. 65–71. p.
- SZÁSZ KÁROLY 1889. Olvasóinkhoz. *Protestáns Szemle*, 1889, 1–9. p.
- SZÉKELY ISTVÁN 1894. Friedländer–Bozóky: Vallás-erkölcsi viszonyok a római császárság fénykorában. *Magyar Sion*, 1894, 296–300. p.
- SZLÁVIK MÁTYÁS 1895. A jövő vallása s annak prófétái. *Protestáns Szemle*, 1895, 33–40., 92–102. és 152–158. p.

SZLÁVIK MÁTYÁS 1897. Római kath. és protestáns erkölcsiség. *Protestáns Szemle*, 1897, 217–229. p.

SZTEHLO KORNÉL 1889. A házasságjogi reform. *Protestáns Szemle*, 1889, 71–80. p.

VÁRNAI 1890. A Protestantizmus és következményei. *Magyar Sion*, 1890, 151–154. p.

VÉCSEY TAMÁS 1890. A keresztyénség első hatása a jogra. *Protestáns Szemle*, 1890, 1–20. p.

ZOVÁNYI JENŐ 1890: Coccejus és theologiai rendszere. *Protestáns Szemle*, 1890, 78–104. p.

ZOVÁNYI JENŐ 1890. A coccejanismus küzdelmei Németalföldön. *Protestáns Szemle*, 1890, 245–266. p.

ZUBRICZKY ALADÁR 1904. Statisztikai adatok Magyarország vallási viszonyairól 1903-ban. *Religio Vallás*, 1904. 44. sz. 345–347. p. és 45. sz. 353–355. p.

4.2.3. Elektronikus források

<http://www.sofar.hu/hu/node/13274> (Magyarországi zsidótörvények teljes szövege 1790–1946., részlet – Letöltve: 2007. 11. 21.)

<http://www.sofar.hu/hu/node/13287> (Magyarországi zsidótörvények teljes szövege 1790–1946., részlet – Letöltve: 2007. 11. 21.)

<http://www.sofar.hu/hu/node/13288> (Magyarországi zsidótörvények teljes szövege 1790–1946., részlet – Letöltve: 2007. 11. 21.)

ZOVÁNYI JENŐ 2005. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Elektronikus változat. Debrecen, 2005, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár Elektronikus Könyvtára. <http://digit.drk.hu/>

4.3. Névmagyarázatok

E fejezetben a dolgozatban tárgyalt tanulmányok szerzőinek, illetve a tanulmányokban említett személyeknek alapvető, legfontosabb életrajzi adatait közlöm.

ADRIÁNYI GÁBOR [Nagykanizsa, 1935] teológiai doktor, 1971-től magántanár a Bonni Egyetem Katolikus Teológiai Karán.

ARISTIDES – Koltai Virgil Antal írói álneve.

BARTHA BÉLA [Fülesd, 1861 – Tiszafüred, 1914] református főiskolai jogtanár, egyházi író.

BETHLEN GÁBOR [1580–1629 között élt; 1613-tól 1629-ig uralkodott] protestáns vallású erdélyi fejedelem.

BEREGI ÁRMIN [1879 – 1953] mérnök, 1910-től a Magyarországi Cionista Szervezet elnöke.

BLANDRATA GYÖRGY (eredeti neve Biandrata) [Saluzza, Itália, 1515 – Erdély, valószínűleg 1588] orvos és vallásreformátor. Erdélyben, irodalmi téren Dávid Ferencsel együtt az unitárius eszmék fő hirdetője volt.

BLAU LAJOS [Putnok, 1861 – Budapest, 1936] hebraista³⁴, bölcsészdoktor, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet professzora, majd 1913-tól haláláig az igazgatója.

COCCEJUS, JOHANNES (COCH) [Bremen, Németország, 1603 – Leiden, 1669] német születésű, de élete java részét Németalföldön töltő református teológus, orientalista, a héber nyelv és a bibliai filológia professzora, a rabbinikus irodalom kutatója, az ortodox kálvinizmus ellenfele.

---

³⁴ A hebraisztika a zsidó műveltséggel, elsősorban a nyelvvel és az irodalommal, valamint a zsidóság történelmével foglalkozó tudományág, melynek szakértőjét nevezzük hebraistának.

CSÁKY ALBIN gróf [Korompa, ma Szlovákia, 1841 – Budapest, 1912] jogász, főispán, 1888-1894 között vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1893-ban ő terjesztette be a képviselőházban az „izraelita vallás egyenjogúsításáról” és az „állami anyakönyvezésről” szóló törvényjavaslatokat, és meghatározó szerepe volt az 1894-1895-ös egyházpolitikai reform végrehajtásában.

CSENGEY GUSZTÁV ADOLF (eredetileg Csenge) [Komárom, 1842 – Miskolc, 1925] evangélikus teológus, akadémiai tanár, költő, regényíró és egyházi író.

CSIPPÉK FERENCZ [19. században élt] hírlapíró, a *Religió* című római katolikus folyóirat munkatársa, 1888-tól 1890-ig a *Katholikus Világ* című lap szerkesztője.

DR. PETHŐ RUDOLF Prohászka Ottokár írói álneve, melyet olykor csupán valamely rövidített formájában használt – úgy, mint Pethő dr., dr. Pethő, dr. Pethő R. Lásd még a **PETHŐ DR.** és a **PROHÁSZKA OTTOKÁR** címszavaknál.

DUDEK JÁNOS [Aranyosmarót, 1858 – Budapest, 1916] római katolikus pap, teológus, egyetemi tanár, egyházi író.

EŐSSI ANDRÁS [meghalt 1600 körül] székely főnemes, a székely szombatosok közösségének megalapítója és hitelveiknek első kidolgozója.

EÖTVÖS LORÁND báró [1848 – 1919] fizikus, 1894-95-ben vallás- és közoktatási miniszter.

ERDŐSI KÁROLY (1890-ig JEDLICSKA KÁROLY) [Budapest, 1873 – Budapest, 1945] római katolikus pap, hitoktató, pápai prelátus, a Sz. I. T. tagja (volt igazgatója és alelnöke is), 1931-től a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének tiszteletbeli elnöke.

FISCHER-COLBRIE ÁGOST (vagy Ágoston) [Zseliz, ma Szlovákia, 1863 – Kassa, ma Szlovákia, 1925] a latin rítusú katolikus egyház kassai püspöke Magyarországon, majd később Csehszlovákiában.

FRANKL VILMOS (1874-től FRAKNÓI) [Ürmény, 1843 – Budapest, 1924] római katolikus teológus, filozófiai doktor, történetíró, az esztergomi papnevelő intézet tanára, 1879-től 1889-ig a MTA titkára, 1869-től Zádori Jánossal együtt a M. S. szerkesztője.

GERGELY JENŐ [1944] MTA doktora, az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének tanszékvezető professzora, 1994–1997-ig az MTA Doktori Tanács Vallástudományi Szakbizottságának elnöke.

GERGYE LÉNÁRT (KÁROLY) [Torony, 1858 – Esztergom, 1896] római katolikus teológus, gimnáziumi és főiskolai tanár, bencés rendi szerzetes.

GOLDZIJER IGNÁC [Székesfehérvár, 1850 – Budapest, 1921] orientalista; a Közel-Kelet nemzetközi hírű kutatója; a magyarországi arabisztika, sémi filológia és a modern kritikai iszlámkutatás megalapítója; az MTA tagja.

GYÁNI GÁBOR [Hódmezővásárhely, 1950] történész, az MTA doktora, fő kutatási területe a 19–20. századi magyar város- és társadalomtörténet, valamint a történetírás elmélete. 1982-től az MTA Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója, 1993 óta az ELTE BTK Szociológiai Intézetében a társadalomtörténet tanára. 1998-tól a *Történelmi Szemle* című folyóirat szerkesztője.

HARASZTI GYÖRGY [Nyíregyháza, 1947] történész, kutatási területe a magyarországi zsidóság története. Az Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem Történelem és Vallásbölcselet Tanszékének tanszékvezető egyetemi magántanára, az MTA Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

HANÁK PÉTER [1921 – 1997] történész, egyetemi oktató, író, publicista, az MTA Történettudományi Intézetének tagja.

HAYPÁL BENÓ [Paks, 1869 – Budapest, 1926] református lelkész, egyházi író.

HILLÉL [i. e. 1. században élt] zsidó tudós, halákhista (a rabbinikus jog szakértője), a Szanhedrin ('gyűlés') elnöke.

HORVÁTH FERENCZ [19. században élt] római katolikus teológus, a M. S. cikkírója és egy ideig segédszerkesztője.

HORVÁTH JÓZSEF [19. században élt] református teológus, a Pápai Református Teológiai Akadémia bölcsészettanára, a P. Sz. cikkírója.

ISTÓCZY GYŐZŐ [1842 – 1915] Vas megyei, katolikus kismemesi család sarja. Antiszemita politikus, országgyűlési képviselő. A politikai antiszemitizmus előfutára és első jelentős magyarországi képviselője. 1883-ban megalakította az Országos Antiszemita Pártot, amely azonban hamarosan feloszlott, 1897-ben nem választották újra képviselőnek. 1857-ben elhangzott parlamenti felszólalásában, határozottan létező társadalmi jelenségként, társadalmi valóságként vetette fel a zsidókérdést. Nézete (*'a zsidóság egy kaszt'*) azonban szemben állt a kor liberális felfogásával.

JÁSZI OSZKÁR [Nagykároly, ma Románia, 1875 – Oberlin, Ohio állam, USA, 1957] szociológus, egyetemi magántanár, politikus a Társadalomtudományi Társaság alelnöke, 1918/19-ben a Károlyi kormány minisztere, emigráns politikus.

JOSEPHUS FLAVIUS (héber neve JOSZÉF BEN MATTATIÁS) [Jeruzsálem, 38 körül – Róma, 100 körül] zsidó papi családból származott hadvezér, Rómába költözése után a zsidóság és a rómaiak közötti megbékélés híveként történetíróként tevékenykedett.

JÓZSA ZSIGMOND [1862 – 1893] a Nagy-Enyedi Református Kollégium teológia tanára, a P. Sz. cikkírója.

JÓZSEF, II. [Bécs, 1741 – Bécs, 1790] német-római császár, Habsburg–Lotharingiai házbeli (*koronázatlan*) magyar király (uralkodott: 1780–1790).

KENESSEY BÉLA [Szeged, 1858 – Kolozsvár, 1918] református püspök, a genovai egyetem teológiai díszdoktora, egyházi író.

KERESZTY VIKTOR / KERESZTY GÉZA (VIKTOR) [Pest, 1855 – Esztergom, 1926 vagy 1927] római katolikus teológus, papneveldei tanár, egyházi író. 1887–1903-ig a M. S. című római katolikus egyházi folyóiratnak részint fő-, részint társszerkesztője volt.

KISS ÁRON [Kisnamény, 1815 – Debrecen, 1908] református püspök. A M. P. I. T. tagja.

KNAUZ NÁNDOR [Óbuda, 1831 – Pozsony, 1898] római katolikus teológus, Magyarország hercegprímása, a M. S. című római katolikus havilap alapítója és hét éven át szerkesztője, az esztergomi főegyházmegye történetének kutatója, az MTA tagja. Írói álneve: Zumbur.

KOLTAI VIRGIL ANTAL (1877-ig CHROMECSÉK) [Csorna, 1857 – Budapest, 1907] bölcsészdoktor, középiskolai és akadémiai tanár. Több írói álnéven is publikált (elsősorban római katolikus folyóiratokba), pl.: Aristides; Gyula; Gyöngyösi Gyula; Julius; Karsai Virgil stb.

KUENEN ABRAHAM (ejtsd: künen) [Haarlem, 1828 – Leiden, 1891] holland kálvinista (református) teológus, biblikus és vallástörténész, a bibliakutatás forrástörténeti irányzatának jelentős alakja.

LENDVAI L. FERENC [Mezőberény, 1937] a filozófiai tudomány doktora.

LESZNAI ANNA (született MOSCOVITZ AMÁLIA) [Alsókörtvélyes, ma Szlovákia, 1885 – New York, 1966] író, költő, iparművész.

LEVINAS, EMMANUEL [Kovno (Kaunas), Litvánia, 1905 vagy 1906 – Párizs, 1995] francia nyelven alkotó, zsidó származású filozófus, egyetemi filozófiatanár, a judaizmus kutatója.

MAIMONIDÉSZ, MÓSE [Córdoba, 1138 – Kairó, 1204] RAMBAM néven is ismert filozófus (a Rambam betűszó feloldása: Rabbi Móse ben Maimon, halákhista (a rabbinikus jog szakértője), szövegmagyarázó és orvos.

MASZNYIK ENDRE [Tiszaföldvár, 1857 – Budapest, 1927] evangélikus teológiai akadémiai tanár, a M. P. I. T. tagja, egyházi író.

MEZEY FERENC [1860–1927] ügyvéd. 1880-ban került a neológia vezető testületébe, a Magyar Izraeliták Országos Irodájába, melynek haláláig alkalmazottja volt. 1902-től titkára, majd alelnöke és ügyvezető elnöke, végül 1927-ben elnöke volt.

MIKLÓS GÉZA [19. században élt] protestáns teológus, a P. Sz. cikkírója.

MOLNÁR ERNŐ (eredetileg MORGENSTERN) [1890 – ?] tanár, szépíró. A *Remény* című zsidó ifjúsági lap szerkesztője.

NAPÓLEON, BONAPARTE [1769 – 1821] francia hadvezér, államférfi, 1804–1815 között császár.

NOVÁK ATTILA [1967] történész, az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa. A *Szombat* című zsidó közéleti-kulturális lap szerkesztője.

OKÁNYIK LAJOS [Szokolca, ma Szlovákia, 1869 – Pozsony, ma Szlovákia, 1944] római katolikus pap, kánonjogi doktor, egyházi író. Cikkeket írt a M. S.-ba, Magyar Államba, Jó Pásztorba, Esztergomba, Alkotmányba és a Nyitrai Szemlébe.

PAP ZSIGMOND [Kolozsvár, ma Románia, 1703 – 1760] református lelkész, majd püspök. Neves egyházi szónok és író.

PATAI JÓZSEF [1882 – 1953] író, költő és publicista. Az 1911-ben indított a *Múlt és Jövő* című cionista elkötelezettségű irodalmi és művészeti folyóirat szerkesztője. 1939-ben kivándorolt Palesztinába, ahol a Héber Egyetem tanára lett.

PETHÓ DR. Prohászka Ottokár írói álneve. Lásd még a **DR. PETHÓ RUDOLF** és a **PROHÁSZKA OTTOKÁR** címszavaknál.

PETRI ELEK [Marosvásárhely, ma Románia, 1852 – Budapest, 1921] dunamelléki református püspök, a budapesti református teológiai akadémián az újszövetségi tudományok tanára, egyházi író.

POLLÁK MIKSA [19-20. században élt és alkotott] történész. 50 éven át volt neológ soproni rabbi. Történettudósi és irodalomtörténeti munkássága jelentős. Magyar írók bibliai forrásait kutatta.

PROHÁSZKA OTTOKÁR [Nyitra, ma Szlovákia, 1858 – 1927] Jezsuita képzésben részesült püspök és hittudományi főiskolai tanár. Publicisztikai tevékenységének jelentős részét a *M. S.* – illetve *Új M. S.* – nevű katolikus folyóiratban tette közzé, melynek cikkírója s egyik irányítója is volt, és ahol eleinte Pethő dr., dr. Pethő, dr. Pethő R. dr. Petheő, ill. dr. Petheő Rudolf álnéven jelölte tanulmányait, recenzióit.

PUKÁNSZKY BÉLA [Pozsony, 1895 – Budapest, 1950] bölcsészdoktor, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA levelező tagja.

RAJ TAMÁS [1940] nyugállományba vonult budapesti neológ főrabbi, korábban szegedi rabbi, író.

RAVASZ LÁSZLÓ [Bánffyhunyad, ma Románia, 1882 – Leányfalu, 1975] református püspök, 1914 és 1918 között a *P. Sz.* című folyóirat szerkesztője, az Országos Református Lelkészegyesület elnöke.

RENAN, ERNEST [Tréguier, 1823 – Paris, 1892] francia vallástörténész, katolikus orientalista és író, a 19. és 20. századi szabadgondolkodás szimbolikus alakja. A személye körül 1863-ban megjelent híres-hírhedt Jézus-könyve miatt támadt konfliktusok és viták közepette 1870-ben lett a *College de France* professzora, 1879-től a Francia Akadémia tagja lett.

RICHTMANN MÓZES [Homonna, ma Szlovákia, 1880 – Budapest, 1972] bölcséleti doktor, judaikakutató, 1906-tól a Pesti Izraelita Hitközség segédrabbija, 1907-től az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára, 1950-től 1962-ig a budapesti Rabbiképző Intézet professzora, az első világháború alatt a *Zsidó Szemle* című folyóirat szerkesztő-főmunkatársa.

RÓZSA HUBA [Budapest, 1939] teológiai doktor, 1977-től a Pázmány Péter Római Katolikus Hittudományi Akadémia (ma: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kara) tanára, az Ószövetségi Szentírástudományi Tanszék vezetője, 1991-től pápai prelátus.

RUSZKAY GYULA [19. században élt] református lelkész (tiszáninneni egyházkerület), a P. Sz. cikkírója.

SCHMITT JENŐ HENRIK [Znaim, Morvaország, 1851 – Németország, 1916] bölcsészdoktor, folyóirat-szerkesztő, író.

SCHNELLER ISTVÁN [Kőszeg, 1847 – Budapest, 1939] evangélikus teológus, egyetemi tanár.

SCHWEITZER GÁBOR kortárs jogász, az ELTE ÁJTK egyetemi adjunktusa, az MTA Jogtudományi Intézetének tudományos munkatársa, az MTA Judaisztikai Kutatócsoportjának külső munkatársa.

STEINHAUSER ANSELM [19. században] Prágában élt író (bővebben lásd a 24. lábjegyzetben).

STROMP LÁSZLÓ [Rozsnyó, ma Szlovákia, 1860 – Pozsony, 1907] evangélikus teológus, akadémiai tanár, egyházi író.

SZABÓ ERVIN (született SCHLESINGER SÁMUEL ÁRMIN) [Szlanica, ma Szlovákia, 1877 – Budapest, 1918] szociológus, könyvtáros, könyvtárügyi szakember, a (ma már az Ő nevét viselő) Fővárosi Könyvtár igazgatója, marxista teoretikus, a Társadalomtudományi Társaság alelnöke.

SZABOLCSI LAJOS [Budapest, 1889 – Budapest, 1943] bölcsész, író, publicista, az *Egyenlőség* című neológ zsidó felekezeti hetilap munkatársa, majd szerkesztője is.

SZÁNTÓ T. GÁBOR [Budapest, 1966] író, a *Szombat* című folyóirat főszerkesztője.

SZÁSZ KÁROLY [Nagyenyed, 1829 – Budapest, 1905] református püspök, egyetemi tanár, a budapesti egyetem bölcsészeti karának díszdoktora, a M. P. I. T. és az MTA tagja, egyházi író.

SZATHMÁRY BÉLA [Sátoraljaújhely, 1956] Jogász a Sátoraljaújhelyi Városi Bíróság bírója, a Károli Gáspár Református Egyetem ÁJTK-nak egyetemi docense, a *Zempléni Múzsza* című társadalomtudományi és kulturális folyóirat szerkesztőbizottsági tagja.

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY [Budapest, 1943] bölcsészdoktor, irodalomtörténész, egyetemi tanár, 1994 óta az ELTE Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének vezetője, az MTA tagja.

SZÉKELY ISTVÁN [Nagyvárad, 1861 – ?] teológiai doktor, egyetemi tanár, írói tevékenységét a M. S.-ban kezdte. Tagja volt a Sz. I. T. Tudományos és Irodalmi Osztályának.

SZLÁVIK MÁTYÁS [Dobsina, ma Szlovákia, 1860 – Budapest, 1937] eperjesi evangélikus teológiai akadémia professzora, a rákosszentmihályi evangélikus egyházközség tiszteletbeli egyháztanácsosa.

SZŐTS FARKAS [Jedd, ma Románia, 1851 – Budapest, 1918] református teológus, teológiai akadémiai igazgató tanár, a M. P. I. T. tagja (1895 és 1915 között titkára), 1895-től 1913-ig a P. Sz. szerkesztője.

SZTEHLO KORNÉL [Dobsina, ma Szlovákia, 1847 – Budapest, 1940] ügyvéd, a M. P. I. T. választmányi tagja, evangélikus egyházi író.

TÓKÉCZKI LÁSZLÓ [Szikszó, 1951] történész, az ELTE Művelődéstörténeti tanszékének docense, az 1992-ben újraindított P. Sz. egyik szerkesztője.

VALCKENAER (ejtsd: valkenár), **LODEWYK KASPAR** (vagy Lodewijk Caspar) [Leeuwarden, 1715 – Leiden, 1785] holland klasszika-filológus.

VÉCSEY TAMÁS [Szikszó, 1839 – Budapest, 1912] jogász, egyetemi tanár, az MTA tagja.

VENETIANER LAJOS [Kecskemét, 1867 – 1922] történetíró, 1897-től haláláig a neológ újpesti hitközség főabbija, a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet teológiai tanára és

Vezérlő Bizottságának tagja, az Országos Rabbiegyesület alelnöke. Kiemelkedő jelentőségűek a 19. század második felére vonatkozó zsidó tárgyú történeti kutatásai.

WEKERLE SÁNDOR [1848 – 1921] szabadelvű politikus, volt pénzügyminiszter és államtitkár, majd 1892–1895 között (az egyházpolitikai törvények elfogadásának idején) ő volt a(z első polgári származású) miniszterelnök. 1906–1910 valamint 1917–1918 között ismét miniszterelnök.

WENCKHEIM BÉLA, báró [1811 – 1879] politikus, 1867–1869-ben belügyminiszter, 1871–1879-ben a király személye körüli miniszter. 1875-ben rövid ideig miniszterelnök.

ZÁDORI JÁNOS [Kátlócz, ma Szlovákia, 1831 – Esztergom, 1887] római katolikus teológiai doktor, az esztergomi papnevelő-intézet tanára, egyházi író. 1869-től Frankl Vilmossal együtt a M. S. szerkesztője.

ZEKE GYULA [Budapest, 1956] történész, író.

ZOVÁNYI JENŐ (1887-ig Krausz Jenő) [Szilágyzovány, 1865 – Budapest, 1958] református teológus, az egyháztörténelem egyetemi tanára, a történettudományok doktora, a magyar protestáns egyháztörténelem és irodalom történetének kutatója.

ZUBRICZKY ALADÁR [Budapest, 1872 – Budapest, 1926] római katolikus teológus, egyetemi tanár, hittudományi doktor, a Sz. I. T. igazgatósági tagja, egyházi író.

* * *

Fegyelmi felelősségem tudatában kijelentem, hogy jelen szakdolgozat a saját munkám.

Kerekes László